



2023/2024

FAKAMATALA  
FAKATA'U



PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA

Hon. Tiofilusi Tiueti  
**Potungāue Pa'anga**  
St George Building  
Nuku'alofa

30 Sepitema 2024.

Kaveinga: **Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ngata ki he 'aho 30 Sune 2024**

'Oku ou fiefia ke fakahū atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2024, 'o fakatatau ki he Kupu 54(1)(b) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga. 'Oku oatu fakataha ia mo e konga lalahi 'o e ngaahi 'akauni mei he Fakamatala Pa'anga Fakata'u 2024 kuo lava hono 'atita'i 'e he kautaha 'atita KPMG. 'Oku ou kole atu ai pē ki he feitu'u 'na ke fakahū atu 'a e fakamatala tatau pē ki he kau Memipa 'o e Kapineti pea pehē ki he Falealea 'o Tonga'.

'Oku mau fakamālō atu 'i he tataki mo e pou pou ke tokoni'i 'a e malu fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua, 'i Tonga 'ni pea mo tu'apule'anga.

Faka'apa'apa atu,



Tatafu Moeaki  
Kōvana

# Kanotohi

<b>FAKAMATALA MEI HE POATE 'A E KAU TALĒKITA</b>	<b>6</b>
<b>TALATEU 'A E KŌVANA</b>	<b>9</b>
<b>NGAAHI LAVAME'A 'O E TA'U</b>	<b>13</b>
<b>FOKOTU'UTU'U FAKANGĀUE</b>	<b>14</b>
<b>TA'OTA'OFI 'O E HIKIHIKI 'I HE TU'UNGA 'O E TOTONGI KOLOA</b>	<b>16</b>
<b>MA'UMA'ULUTA FAKAPA'ANGA</b>	<b>19</b>
<b>TĀNAKI MO 'ANALAI SO 'O E NGAAHI FAKAMATALA FAKAPULIPULI</b>	<b>22</b>
<b>SISITEMI TOTONGI PA'ANGA &amp; NGĀUE'AKI 'O E NGAAHI NGĀUE FAKAPA'ANGA</b>	<b>24</b>
<b>MĀKETI FAKAPA'ANGA</b>	<b>29</b>
<b>OLA 'O E NGĀUE FAKAPA'ANGA</b>	<b>32</b>
<b>TOKATEU KI HE FAKATAMAKI FAKANGĀUE MO PAONGOFUA</b>	<b>33</b>
<b>TOKANGA'I 'O E PA'ANGA</b>	<b>34</b>
<b>NGAAHI NGĀUE KE TOKONI'I 'A E NGAAHI FATONGIA 'O E PANGIKĒ PULE</b>	<b>36</b>
<b>FAKAMATALA TĀNAKI 1: FAKAMATALA PA'ANGA 'ATITA'I</b>	<b>39</b>

## Ngaahi Fatongia & Taumu'a Ngāue

'I he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 4, 'oku hā ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Pangikē. 'Oku pehē:

### Ngaahi Taumu'a 'o e Pangikē

- (1) *Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangikē ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo tu'apule'anga.*
- (2) *'O 'ikai kaunga kovi ki he tefito'i taumu'a, kuo pau ki he Pangikē ke –*
  - (a) *Langa hake 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga; mo*
  - (e) *Langa hake ha ngāue fakapa'anga 'oku malu mo lelei.*
- (3) *Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku'ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tupu faka'ekonōmika'."*

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua, 'aki 'a e feinga ke mā'ulalo pea 'oua 'e feliiuaki lahi 'a e hihiki 'o e totongi koloa 'i he kaha'u vave mai'. 'Oku kēi tu'uma'u pe 'a e tu'unga fe'unga 'oku faka'amu ke 'oua e ma'olunga hake 'a e hihiki e totongi koloa' 'i he peseti 'e 5.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga, 'aki 'a hono tauhi 'a e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga talifaki 'o e fonua ke feau 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga muli ke totongi'aki 'a e koloa hū mai mo e ngaahi me'a kehe'. Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'oku taumu'a ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a Tonga 'i muli 'o lahi hake 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'.

'Oku toe fakahā 'i he Lao 'a e Pangikē Pule, kupu hono 4A 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule:

*"Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'o e Pangikē, ko e:*

- |   |  |
|---|--|
| (a) <i>tuku atu 'o e pa'anga;</i>   | (ng) <i>Fakahoko 'a e ngāue fakapangikē 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao 'ni;</i>   |
| (e) <i>Fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;</i>   | (o) <i>Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;</i>  |
| (f) <i>Tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he femahino'aki mo e Minisitā;</i>   | (p) <i>Tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, mālohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';</i>  |
| (h) <i>Tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli;</i>   | (s) <i>Tānaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;</i>  |
| (i) <i>Tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua;</i> | (t) <i>Fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kōsilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;</i> |
| (k) <i>Fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;</i>   | (u) <i>Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;</i>   |
| (l) <i>Tauhi mo pule'i tāfataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;</i>   | (v) <i>Ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamālie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felāve'i; mo e</i>   |
| (m) <i>Fale'i 'a e Minisitā 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;</i>   | (aa) <i>Fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao 'ni pe ha Lao kehe pē.</i>  |
| (n) <i>Hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga;</i>   |  |

Ko e fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule ke mā'usia 'a ene taumu'a 'oku hā atu 'i he fakamatala fakata'u'ni pea mo e ngaahi fakamatala kehe pē.

# PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA

## Kau Ngāue 'o e 2024



*'Otu Mui:* Haniteli Palenapa, Tangiloto Finau, Simote Leone, Mafoaeata Pongipongi, Alexander Fungavaka, Fololisi Masila, Latu 'Aho, 'Ilaisa Vaiomo'unga, Semisi Vaipuna, Joshua Archer, 'Euate Fonua, Siaso Tonga, 'Aseli Fifita, Sateki Seau, Sonatane Tupou, Lipulu Tupou, Filisione Sevaki, Viliami Fakasi'i'eiki, Paula Vea, Tevita 'Akau'ola.

*'Otu hono tolu:* 'Aleksanita Lasike, Selai Moala, Malieta Taufa, Sokopeti Vite, Salome Lama, Melenaite Tupou, 'Alanieta Tu'ipulotu, Losaline Finau, Louveve Leone, Vasi Feke, Tenisia Tovi, Keakelani Mausia, Taufa Lutui, Ikatonga Hufanga, Kitiosio Tupou, Meliano Vea

*'Otu hono ua:* 'Ana Kavaliku, Penisimani Ngahe, Senolita Lutui, Veisinia Tonga, Koloisa Tupou, Cecilia 'Akau'ola, Talasia Fanaua, Losaline Taufu'i, Kalesita Falesiva, Katrina Taufatofua, Linda Mokofisi, 'Amelia Vea, Monika Toe'api

*'Otu Mu'a:* Teau 'Isitolo, Viliami 'Akau'ola, Seneti Fifita, Kasaline Lolohea, Lata Tangimana, Tatafu Moeaki, Lord Sevele 'o Vailahi, 'Ungatea Latu, Daniel Taumoepeau, Teisa Tongia, Lupe Ma'u, Nanuma Fakatava, 'Olivina 'Aholelei

# FAKAMATALA MEI HE POATE 'A E KAU TALĒKITA

Ta'u 35 'o e Pangikē mo e Ola 'o e ngāue fakapa'anga ki he ta'u 2023-24

'I he 2024, 'oku faka'ilonga'i 'e he Pangikē 'a e makamaile mahu'inga 'e ua: ko hono fakafiefia'i 'a e ta'u 35 'o 'ene fakahoko fatongia' mo e a'usia 'a e tupu mā'olunga taha ko e \$35 miliona talu hono fokotu'u. Ko e hiki 'aki ia e peseti 'e 75 mei he tupu \$20 miliona 'i he ta'u kuo'osi'. 'Oku ho'ata mai 'i he ngaahi lavame'a ko eni' 'a e tupulaki e Pangikē 'i he ta'u 'e ua kuo hili', pea 'oku tokoni ia ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi tāketi ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Kuo fokotu'u 'e he Pangikē ha fa'unga ngāue ki he anga e fakahoko ngāue 'a e kau ngāue' ke hiki hake 'a e tu'unga lelei mo vave 'a e fakahoko ngāue 'a e Pangikē, fakalelei'i 'a e tu'unga fakangāue' pea mo e tănaki fo'ou ki he ngaahi tu'utu'uni ki hono Tokanga'i 'o e Kau Ngāue.



## Fakaivia e Founa Pule'i, Fakahoko Fatongia, mo e Tokanga 'a e Pangikē Pule

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e tokanga 'a e Poate ki hono fakaivia e ngaahi founa pule' mo muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'. Ko e tefito'i ngāue ne fakahoko ki ai' ko hono vakai'i 'a e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ke fenāpasi pea mo e ngaahi fakakaukau ne fokotu'u mai 'i he Lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' 'i he'enau Polokalama Sivi 'o e Tu'unga Malu' (Safeguard Assessment) 'i he 2021. Na'e kau 'i he ngaahi fakalahi ki he fa'unga ngāue fakapule' 'a hono toe fokotu'u 'a e Kōmiti e Poate' ki he 'Ātita mo e Tokateu ki he Fakatamaki Fakangāue' pea mo hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue ki hono tau'i 'a e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u 'i he founa kākā', pea mo e fakapa'anga 'a e ngāue tautoitoi', pea ta'ofi 'a e hia fakapa'anga'.

'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2024', na'e fakahoko lelei 'a e ngaahi fiema'u 'e valu (8) mei he ngaahi fiema'u fakakātoa 'e hongofulu (10) 'i he Lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' 'i he'enau Polokalama Sivi 'o e Tu'unga Malu 2021, 'o hiki hake ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Poate' ki hono tokanga'i mo pule'i 'o e Pangikē.

Na'e toe fakaivia 'a e tu'unga ngāue fakataki' 'aki hono fokotu'u faka'ofisiale 'a e ngaahi fatongia faka'ātita fakalotofale pea kuo 'i ai 'a e 'Ātita Pule Lahi Fakalotofale na'e kamata 'i Tisema 2023. Na'e fakahoko 'e he Pricewaterhouse Coopers (PwC) hono 'ātita'i 'a e tafa'aki Ma'u Fakamatala', Fetu'utaki mo e Tekinolosia', pea fakalelei'i ai 'a e tu'unga mateuteu 'a e Pangikē ki ha hoko mai 'o ha fakatamaki ki he ngaahi fakalalaka fakatekinolosia'.

'Oku ho'ata mai 'i he lahi 'a e ngaahi fakataha na'e fakahoko 'e he Poate' 'a 'enau mate'aki'i 'a e fatongia'. Ko e fakataha fakakātoa 'e 33 ma'ae Poate pē pea fakataha 'e 18 ma'ae Kōmiti 'Ātita' - 'a ia 'oku mā'olunga ia 'i he fakataha 'e 10 'oku tu'utu'uni pau'. 'Oku hā mai 'a e ngāue 'osi-kia-velenga 'a e Kau Talēkita 'a e Poate' ki hono tuku mai ha ngaahi tu'utu'uni mo e palani ke tataki 'aki hono siofi 'a e malu 'a e tafa'aki fakapa'anga mo e tu'umālie 'a e fonua'.

Na'e lava hono muimui'i ofi e fakahoko ngāue 'a e Pangikē' mo hono ngāue'aki 'ene ngaahi naunau ngāue' makatu'unga 'i he taimi pau 'a e fakataha e Poate' mo hono tuku atu 'a e ngaahi lipooti' mei he kau taki ngāue, 'o fakapapau'i ai 'oku muimui kakato ki he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga. Na'e a'usia 'e he Pangikē ha tu'unga mā'olunga taha 'i he Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga', ma'uma'uluta'a a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua', mo ta'ota'ofi 'a e tu'unga hiki'iki e totongi koloa' 'i he ta'u fakapa'anga 2024, 'o 'ikai fiema'u ke ne hiki 'a e ngaahi totongi tupu (interest rates).

### Hiki'iki 'i he Totongi Koloa Fakalūkufua

Na'e toe tokanga 'a e Poate ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga', leva'i 'o e pa'anga talifaki', mo e pukepuke 'a e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga' ke fakapapau'i 'oku malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua'. Kuo hā mahino mai 'oku 'ikai 'i ai ha ola hono ngāue'aki 'a e totongi tupu' ki hono ta'ota'ofi 'a e hiki'iki e totongi koloa fakalūkufua' pea 'oku pau ai ke fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' pea mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga'.

### Pa'anga

Na'e tuku atu 'e he Pangikē 'a e ngaahi pa'anga fo'ou 2023 'i he 'imisi 'o e Tama Tu'i ko Tupou VI, 'a ia na'e kau ai 'a e kamata ngāue'aki 'o e pa'anga polimā (polymer) ki he pa'anga 'e nima' (5) mo e hongofulu' (10) 'a ia 'oku lahi hono ngaue'aki'.

Na'e poupou'i 'e he Poate' 'a e kau taki ngāue' 'i hono fakakakato 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi pa'anga ne fakahū mai ki he Pangikē 'i he ta'u 'e 4 kuohili', pea na'e malava ke faka'atā mai ai ha ngaahi pa'anga pepa 'oku tu'unga lelei ange pea lava ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi fakamole ki he fo'u 'o e pa'anga'. Na'e tokoni mai 'a e Pangikē Pule 'a Fisi' ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he pa'anga' pea mo ako'i 'o e kau ngaue'.

### Tokangaekina 'o e Tu'unga Malu

Na'e vakai'i mo fakalelei'l 'a e ngaahi ngāue ki he tu'unga malu 'a e Pangikē' hili hono ma'u 'a e faito'o konatapu 'i he 'ofisi 'o e Pangikē Pule' 'i Fepueli 2024. 'Oku ho'ata mei ai 'a e tōnōnou fuoloa 'i he tu'unga malu' 'o ne uesia 'a e ongoongo 'o e Pangikē.

### Tupu Faka'ekonōmika 'i he Sekitoa Fakatautaha

Na'e vakai'i 'e he Pangikē Pule' ha founa ki hono poupoua 'a e tupu faka'ekonōmika' mo e malava ke fakalalaka fakatautaha (self-sufficiency)'o fakasi'isi'i 'a e fakafafala 'a e fonua'. 'Oku kau 'i he founa ngāue ko 'eni 'a hono tauhi e ngaahi vā fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i he Pule'anga' mo e sekitoa taautaha' ke toe vāofi ange, ke poupou'i 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule' ko hono teke e fakalalaka faka'ekonōmika' 'o fakafou 'i he sekitoa taautaha'. Kuo toutou fakamamafa'i mai 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'a e mahu'inga 'o e sekitoa taautaha' ki he langa fakalalaka faka'ekonōmika 'oku toe tupulaki ange mo tu'uloa', pea kuo tu'utu'uni 'e he Poate' ke fokotu'u ha Kōmiti ki he 'Inivesimeni 'i he Tafa'aki Taautaha'.

Lord Sevele  
Sea 'o e Poate.

# Kau Talēkita 'o e Poate

Sune 2024



**LORD SEVELE 'O VAILAHI**  
Sea 'o e Poate



**RICHARD PREMA**  
Tokoni Sea 'o e Poate



**SIOSI LATU MAFI**  
Talēkita



**JOHN PAUL CHAPMAN**  
Talēkita



**VIKA FUSIMĀLOHI**  
Talēkita



**KILISITINA TUAIMEI'API**  
Talēkita  
*Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga*



**TATAFU MOEAKI**  
Kōvana



**'UNGATEA LATU**  
Tokoni Kōvana  
*Sekelitali 'o e Poate*



# TALATEU 'A E KÖVANA

'I he kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2023' ne a'usia ai 'e Tonga 'a e tu'unga ma'olunga taha 'i he hikihihi 'a e totongi koloa fakalukufua' 'i he ta'u 'e uanoa kuo kuohili'. 'I hono tokangaekina 'eni', na'a'mau fakataumu'a 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' ke ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa', ke ma'ulalo pē 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' 'i he peseti 'e 5, 'a ia na'e ola lelei eni lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2024 neongo ne 'ikai ngāue'aki 'a e totongi tupu' (interest rate channel). Na'e toe tukupā 'a e Pangikē Pule' ki hono pou pou' 'o e fakaakeake faka'ekonōmika' mei'he ngaahi uesia 'a e KOVITI-19 mo e puna 'o e mo'unga afi 'i he 2022'.

'Oku kei fakafiemale pē 'a e sekitoa faka-pangikē' pea 'i he tu'unga fe'unga pē 'a e pa'anga ngāue', neongo 'a e lahi ange 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko'. 'I Sune 2024, na'e kaka 'a e ngaahi nō palopalema' ki he peseti 'e 11.2 'i hono fakahoa ki he fakakātoa 'o e ngaahi nō, neongo e ma'olunga 'a e pa'anga ngāue 'o e ngaahi pangikē'. Ko ia ai na'e fakamālohia 'a hono tokanga' 'i he malu 'o e tafa'aki fakapa'anga' pea fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou. 'I he 2024' ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia 'e ala hoko'. 'Oku kau ki heni 'a hono fokotu'utu' 'o ha va'a fo'ou ki he Tu'unga Malu Fakapa'anga' (Financial Stability Unit), mo e fai e ngāue ke fokotu'utu' ha lesisita ke ne tanaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi nō (credit registry) 'a ia 'oku tokoni'eni 'e he Pangikē Langa Fakalalaka 'a 'Esia'. 'I he tokoni 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga', 'oku vakai' ai 'a e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', mo fokotu'utu' ha founa ki hono ngāue'aki lelei 'o e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke toe tokoni lelei ange ai ki he langa fakalalaka 'a e fonua mo toe ngāue pe ola lelei ange ai 'a e

ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga'. 'Oku kau heni 'a hono fokotu'utu' ha maketi fakapa'anga fakalotofonua (domestic capital market) mo ha ngaahi me'angāue fakapa'anga (financial instruments) 'o fakataumu'a ki hono fakamālohia 'o e tu'unga mateuteu 'a e fonua' ke matatali 'a e nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea' mo e ngaahi pole fakatu'apule'anga kehe pē. Tanaki atu ki heni', ne fai e kumi tokoni ki he Pangikē 'a Māmāni' ki hono fokotu'utu' 'o ha sisitemi fakafonua fo'ou ki he totongi pa'anga' pea fakamālohia hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki hono fakafepaki' 'o e ngaahi hia fakapa'anga', kau ai e tokanga' hono tau' 'o e fe'ave'aki pa'anga ma'u mei' he founa kākā' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi (AML/CFT), ke malu' 'a e tu'unga falala'anga 'o e sekitoa fakapa'anga'. 'Oku mau pou pou' foki mo e ngaahi ngāue mei'he ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē' 'i hono tuku atu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga fo'ou mo e ngaahi tekinolosia ki hono fakalalaka' 'a e tafa'aki fakapa'anga'.

Ko hono leva' 'a e pa'anga mohe 'i muli 'a e fonua' mo hono muimu'i faka'aho 'a e fakafetongi pa'anga muli' 'oku tokoni ia ki he malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika' 'o e fonua'. Na'e malohi ange 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' 'o fakahoa mo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'i he ta'u 2024. Na'e 'ikai ha liliu ki he fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i he 2024, hili ange 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ne fakataumu'a ki hono fakasi'isi'i 'a e hikihihi e totongi koloa' 'i he ta'u kuo 'osi', 'a ia kuo holo ki he peseti 'e 5.4 'i Sune 2024.

Na'e tukuatu 'a e fokotu'utu'u ngaue ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue 'oku fakataumu'a ki he fakalahi ange 'a e faingamālie ke ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'Oku tataki leva 'emau tokanga' 'i he faka'osinga' 'o e ta'u fakapa'anga 2024 ki hono fakalahi mo fakafaingofua' 'a e ngaahi nō' 'i ha totongi tupu ma'ama'a ange, tautefito ki he ngaahi sekitoa 'oku si'isi'i' ange hanau faingamālie nō mei'he ngaahi pangikē hangē ko e ngoue', toutai', ngāue fakamea'ā', mo e takimamata'.

'I he ngāue'anga', kuo fakamalohia 'a e tauhi 'o e ngaahi tu'utu'utuni ngāue' 'aki hono fokotu'utu' 'o e 'Atita Fakalotofale (Internal Auditor), pea 'oku mau ngaue'aki 'a e tekinolosia', lava hono fakakakato 'a e ngāue ne ta'u fā hono toloi mai 'i he tafa'aki pa'anga', pea fakalelei' mo e ngaahi fa'unga ngāue'. Ko ha ngaahi fakalelei ki he' emau sisitemi faka-komipiuta' mo hono tokanga' 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e kau ngāue' fakafou 'i he 'initaneti', ne kau ki ai 'a hono fokotu'utu' 'o e ngaahi palani ngāue 'a e kau ngāue' mo hono sivi' 'o 'enua fakahoko fatongia'. Makatu'unga 'i ha uesia ne hoko lolotonga e ta'u', kuo mau toe fakalahi ai 'emau ngaahi naunau fakamalu' 'i pēhē ki hono ngaahi founa ngāue'.

'I he tu'utu' ki he kaha'u', na'e tali 'e he Poate' 'a e 'uluaki Palani Ngāue fakata'u 5 'a e Pangikē Pule' (2024-2028), 'o fakataumu'a ki hono fakatupulekina 'a e fakalalaka 'oku kau kātoa', tu'uloa', pea lava 'o matatali 'a e fakatamaki' ma'a Tonga. 'Oku fakatefito 'a e palani ko eni' 'i ha pou tuliki 'e nima ki hono fakamālohia 'a e ngāue 'o e Pangikē' ki hono ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa', malu 'o e tafa'aki fakapa'anga', mo e fakalalaka faka'ekonōmika'. Na'e tali mo e Palani Ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2025 ke ne tataki 'a hono fakahoko 'o e Palani Ngāue fakata'u 5 ko eni'. Na'e 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue na'e tali 'i he lolotonga 'a e ta'u' 'o kau ki ai 'a e founa mateuteu ki he hoko ha fakatamaki 'i he ngaue'anga' (Enterprise Risk Management), founa ki he fakatau koloa pe sevesi' (Procurement), pea mo e malu fakakomipiuta'.

'Oku fakahoko atu heni 'emau fakamālō loto houna'ia mo'oni ki he Minisitā Pa'anga', Pule'anga 'o Tonga', ngaahi hoa ngāue fakapangikē', ngaahi kautaha langa fakalalaka hangē ko e ADB, MFAT, DFAT, WBG, pea mo e kaungā Pangikē Pule' 'i he Pasifiki'.

'I he'etau katoanga'i ko eni 'a e fakamanatu e ta'u 35 'o e Pangikē Pule', 'oku'ou kau fakataha mo e Poate', 'i hono fakamālō'ia 'a e kau ngāue' 'i he'enau ngāue 'osikiavelenga 'i hono paotoloaki 'a e misiona 'o e Pangikē', fakatupulaki 'a e tu'unga malu fakapa'anga', mo hono fakamālohia 'a e sekitoa faka-pangikē' fakafou 'i ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lelei mo e ngaahi fakalalaka fakatekinolosia.

Malo 'aupito



Tatafu Moeaki  
Kōvana.

## Kau Pule Ngāue Mā'olunga



**TATAFU MOEAKI**  
Kōvana



**'UNGATEA LĀTŪ**  
Tokoni Kōvana



**MR. LATA TANGIMANA**  
Tokoni ki he Kōvana  
Fakahoko Ngāue



**MR. TANIELA TAUMOEPEAU**  
Tokoni ki he Kōvana  
Fakahoko Tu'utu'uni



# NGAAHI LAVAME'A 'O E TA'U

## Ta'ota'ofi 'a e hikihi 'i he tu'unga 'o e Totongi Koloa:

Na'e holo 'a e hikihi 'i he totongi koloa' mei he tu'unga ma'olunga ne a'u ki ai ko e peseti 'e 14 (kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 2023) ki he 'avalisi

**4.6%**

'i he ta'u fakapa'anga 2024.



## Pa'anga Talifaki:

Na'e tupulaki 'a e Pa'anga Talifaki 'i muli 'a fonua' ki he

**\$924.3 MILIONA**

'a ia ko e māhina ia 'e 9 'o e koloa hū mai.



# \$35.8 MILIONA

Tupu 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024

Ta'u Fakapa'anga 2022/23: \$20.4 MILIONA

## Ma'uma'uluta Fakapa'anga:

- 'Oku kei fakafiemālie pe 'a e tafa'aki ki he Ngaahi Pangikē makatu'unga mei he tu'unga mālohi pē mo fe'unga 'a e sino'i pa'anga tefito', pa'anga ngāue mo e pa'anga tupu 'a e ngaahi pangikee' neongo 'a e lahi hono ngaahi pole'.
- Na'e kei tu'uma'u pe 'i he peseti 'e 15 'a e pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he ngaahi pangikē (SRD), o vahe'i ai ha konga lahi 'o e ngaahi koloa liliu ngofua ki he pa'anga' (Liquid Assets) ki he 'akauni SRD 'a e ngaahi pangikē.

## Pa'anga Pepa & Pa'anga Maka:

HUUFU E PA'ANGA FO'OU 2023, PEA KAU AI 'A E FUOFUA PA'ANGA PEPA POLIMĀ



Na'e fe'unga 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai mo e

**\$128.0 MILIONA**

'i he ta'u fakapa'anga 2023/24

Lava Fakahoko e Ngāue ki he Pa'anga na'e 'ikai ke lau 'i he ta'u e 4 kuohili

# \$25 MILIONA

Totongi atu ki he Pule'anga ke tokonia 'a e langa fakalalakaka fakalūkufua

Ta'u Fakapa'anga 2023: \$14.2 MILIONA



## Tisema 2023

Tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'ene Palani Ngāue 2028



## Tisema 2023

Tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'ene fuofua

Palani Fakafonua ke Fakafaingofua'i hono Ngaue'aki 'a e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga 2027

# FOKOTU'UTU'U FAKANGĀUE

## PALANI NGĀUE MO E FAKALELEI'I 'A E 'OLA 'O E NGĀUE

**#1**

Fakapapau'i ha Fakalakalaka 'oku Kau Katoa pea Tu'uloa ma'a Tonga

**#2**

Malu'i e Tu'unga Ma'uma'uluta Fakapa'anga 'a Tonga

**#3**

Fakahoko Ngāue 'oku 'Ata kitu'a, Fengāue'aki fakataha, mo ngaue'aki 'a e Fakaukau Fo'ou

**#4**

Fakahoko 'a e Fekumi Loloto ki he Ngaahi Fakamatala' ke Falala'anga 'a e Ngaahi Fai Tu'utu'uni

**#5**

Fakahoko Fatongia mo Ngaue'aki 'a e ngaahi Fokotu'utu'u Ngaue 'oku 'i ha tu'unga ma'olunga

## VĪSONE

Fakapapau'i ha Langa Fakalalakaka 'oku Tu'uloa Ma'ae Tonga Kotoa

## TAUMUA NGĀUE

Fakafaingofua ha Langa Fakalalakaka 'oku Kau Kotoa, Tu'uloa, pea Matu'uaki koe'uhi ko e Lelei Fakalūkufua Ma'ae Kakai 'o Tonga

## NGAAHI TEFITOI TUI

- ✓ 'Oku mau pukepuke homau ngaahi tefito'i Tui Faka-Kalisitiane pea mo e Fai Totonu
- ✓ 'Oku mau **ngāue fakataha** mo fakahoko e ngaahi fatongia´ ki he lelei taha
- ✓ 'Oku hokohoko atu 'a e fakalelei ki he ngaahi **ngāue´** pea mo ngaue'aki ha ngaahi fakakaukau fo'ou
- ✓ 'Oku fakahoko 'emau ngāue´ 'i he faka'apa'apa mo e **anga fakatōkilalo**, 'o fenāpasi mo e tala tukufakaholo fakafonua 'a e Tonga

# TA'OTA'OFI 'O E HIKIHIKI 'I HE TU'UNGA 'O E TOTONGI KOLOA

## 'Analaiso Faka'ekonōmika mo e Fakatotolo

Na'a mau fakahoko 'a e ngaahi 'analaiso mo e fakatotolo faka'ekonōmika', fa'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', teuteu'i mo 'analaiso e ngaahi fakafuofua', pea pehē ki hono fa'u mo tufaki atu 'a e ngaahi lipooti faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi lipooti na'e kakato pea tuku atu 'i he ta'u fakapa'anga 2023-24', na'e kau ki ai 'a e:

1. *Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'Aokosi mo Fepueli 2024,*
2. *Lipooti fakakuata 'e ua (2),*
3. *Lipooti 'e hongofulu-mā-ua (12) fekau'aki mo e ngaahi fika 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga'*
4. *Ngaahi fakamatala fakamāhina 'e hongofulu mā ua (12) fekau'aki mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua mo e 'analaiso 'o e ngaahi me'afua mahu'inga hangē ko e fe'ave'aki pa'anga mo muli, li pa'anga mai mei muli, mo e hikihi 'o e totongi koloa'.*
5. *Savea fekau'aki mo e ma'ungāue'*
6. *Savea ki he ngaahi fakamole fakafamili'*

Ko e ngaahi lipooti 'ni 'oku paaki atu ia 'i he peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule', ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua'. 'Oku toe fai foki hano vakai'i 'o e ni'ihiki 'o e ngaahi lipooti lolotonga', 'o kau ki ai 'a ngaahi lipooti fakakuata' mo e fakamāhina', ke fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi sino fekau'aki'.

Tānaki atu ki ai, 'oku mau tufaki 'a e ngaahi fika mo e ngaahi lipooti' 'i ha ngaahi taimi pau ki he Poate 'o e kau Talēkita 'o e Pangikē Pule', Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' pea mo e Potungāue Sitetisitika 'a Tonga', pea mo e ngaahi kupu felave'i 'oku nau fiema'u fakamatala mei he Pangikē Pule'. 'Ikai ngata ai', ka 'oku mau toe fengāue'aki mo e kakai 'o e fonua' pea pehē ki he sekitoa taautaha', 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha', ke fakaa'u atu ai 'ene ngaahi fakatotolo' pea mo 'ene 'analaiso 'o e ngaahi fika' mo e fakamatala faka'ekonōmika'.

'I he feinga ke hiki'i hake 'a e tu'unga lelei 'o e ngaahi lipooti kuo tānaki', na'e fakahoko ai ha ngaahi ako ma'ae ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga' 'i he lolotonga 'a e ta'u', 'o fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ki he lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga mo muli'.

Na'e kaungatonu 'a e ngaahi tokoni fakatekinikale mo e ngaahi 'a'ahi mei he ngaahi hoa ngāue fakalalakaka' 'i he lolotonga 'a e ta'u' ki hono fakaivia 'a 'emau tu'unga

fakangāue'. 'Oku tokoni lahi foki e hokohoko atu 'a e ako ki he Fakafuofua mo e 'Analaiso Fakangāue (Forecasting and Policy Analysis Systems) 'oku fakahoko 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF), ke ne fakamālohia 'a e ngāue fakafuofua 'a e tafa'aki 'ekonōmika', 'aki hono fokotu'u ha mōtolo fakafuofua fakakuata ma'a Tonga. Na'e toe fakamālohia foki heni mo e ngaahi mōtolo fakafuofua ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua lolotonga 'o e fonua', hikihi 'o e totongi koloa' pea mo e ngaahi 'analaiso ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua 'o e fonua'.

Na'e fakahoko 'a e ngaahi fekumi ki he kaveinga kehekehe pē pea tokoni ia ke tanaki atu ha ngaahi 'ilo fo'ou ki he ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pulē'. Na'e mahu'inga 'a e ngaahi fakatotolo ko 'eni' ke sivi'i 'aki 'a e ola e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga', pea mo vakai'i e tu'unga 'o e ngaahi fakafuofua mo e tu'utu'uni fakapa'anga' 'o kapau 'e hoko ha fakatamaki. Na'e kau heni ha savea na'e fakahoko pē 'i he kau ngāue', fekau'aki mo 'enua ngaahi fakamole fakafamili' ke tokoni ki hono fakafuofua'i mo 'analaiso 'a e hikihi 'o e totongi koloa', pea fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko' te ne lava 'o tokoni ki hono holoki e ma'olunga 'a e hikihi e totongi koloa'. 'Ikai ke ngata ai', ka na'e fakahoko mo hano 'analaiso 'a e fa'unga totongi 'o e ngaahi koloa hū mai 'e ni'ihiki, ke 'ilo'i 'a e makatu'unga ki he ma'olunga 'a e totongi 'o e koloa hū mai'. Na'e fakahoko foki mo ha ngaahi fakatotolo ki he felave'i 'a e pa'anga fakalūkufua 'o e fonua' mo e hikihi 'o e totongi koloa', ke fakapapau'i pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'afua 'oku fakahoko'aki 'a e tu'utu'uni fakapa'anga'.

Na'e fokotu'u 'a e tafa'aki ke ne vakai'i'a e malu 'o e tafa'aki fakapa'anga' (Financial Stability Unit) pea fakafatongia'aki hono tokanga'i mo hono sivi'i 'a e tafa'aki fakapa'anga' 'aki 'a e ngaahi faingata'a 'e malava ke hoko 'i he kaha'u', pea ke 'omai ha ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke solova 'aki. 'E tokoni eni ke fakasi'isi'i 'a e tu'u laveangofua 'a e tafa'aki fakapa'anga' pea fakamālohia 'a 'ene tu'unga mateuteu ki ha hoko mai 'a e ngaahi fakatamaki'. 'Oku kei fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tataki 'aki 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki'ni ke kakato lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2025'.

## Ngaahi Fale'i Faka'ekonōmika Ki He Ngaahi Kupu Fekau'aki

Na'a mau fakahoko foki mo ha ngaahi faka'eke'eke, fakataha, pea tuku atu mo e ngaahi fale'i fekau'aki mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue', ki he tapa kotoa pē 'o e Pule'anga', lolotonga e ngaahi fakataha 'oku fakahoko mo kinautolu'. Na'e kau heni 'a e fakataha 'e fā (4) 'a e Kōmiti Fakatekinikale Faka'ekonōmika (Macroeconomic Technical Committee) ke poupoua 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'. Na'e 'ave mo e ngaahi fakamatala ki he Potungāue Pa'anga ki he'ene Fakamatala Patiseti 'o e ta'u 2024/25. Na'e toe



vahevahe atu 'a e ngaahi 'ilo faka'ekonōmika', 'aki hono tuku atu 'o e ngaahi lipooti faka'ekonōmika' mo e ngaahi 'analaiso fakapa'anga' ki he ngaahi kupu fekau'aki mei tu'a', 'o kau ai 'a e ngaahi fonua hoa ngāue 'o fakafou atu 'i he ngaahi fakataha hangē ko e fakataha lahi ko ia 'a e Potungāue

## Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga

'I he lolotonga 'a e ta'u, 'oku tokoni 'a e Tafa'aki 'Ekonomika ki hono 'analaiso 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua 'a Tonga' 'a ia 'oku fa'u 'aki 'a e tu'utu'uni fakapa'anga'. Na'e toe 'omi foki 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i henau 'a'ahi mai 'i Siulai 2023' mo Ma'asi 2024' ha ngaahi fokotu'utu'u ke tokoni ki he fa'u 'o e tu'utu'uni fakapa'anga'. 'I he taimi tatau, na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki kae pehē foki ki he ngaahi pangikē.

Na'e 'i he tu'unga fakafiemalie pe 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua', ka koe'uhi' ko e fetō'aki 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' ne pau ai ke fakataumu'a 'a e tu'utu'uni ngaue fakapa'anga ki he tauhi 'a e ma'uma'uluta 'o e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua' 'aki hono ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' ke ma'ulalo pē 'o 'oua' 'e laka hake 'i he peseti 'e 5. 'I he taimi tatau pē, na'e fakamalohia 'a hono tokanga'i 'a e tafa'aki fakapa'anga' ke fakapapau'i 'oku malu pea mo fakafaingofua'i 'a hono ngaue'aki 'e he ngaahi sekitoa 'oku tu'u laveangofua pea si'isi'i 'enau nō 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga.



Lolotonga 'a e Fakataha mo e Timi 'A'ahi 'Atikolo IV' 'i he'enau 'a'ahi mai 'i he 2023.

## Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

### Ta'ota'ofi 'o e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa

Na'e ngāue'aki 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ko 'eni ke ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa'.

- *Hoko atu pē hono ta'etotongi 'a e tupu (interest) 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē' 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule'.*
- *Tu'uma'u 'i he peseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomesiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit)*
- *Vakai'i ha ngaahi founa ke lava 'e he ngaahi kulupu hangē ko e kau uta koloa ki tu'apule'anga mo e kau ma'u talafi pa'anga mei tu'apule'anga' ha fakafetongi pa'anga 'oku toe lelei ange.*

Pa'anga' mo e ngaahi hoa ngāue' (Donor Forum), fakataha fakapisinisi 'a Kolea pea mo Tonga, fakataha 'a e ngaahi pisinisi 'a Tonga'ni, pea mo e fakataha 'a e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia'.

### Malu e Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalūkufua

Na'e tō e fakamamafa' ki hono solova 'a e ngaahi matavaivai fekau'aki mo e lahi 'o e koloa 'oku tuku mai' (supply-side constraints) kae malava ke a'usia ha tu'unga faka'ekonōmika 'oku tu'uloa. 'I he'ene pehē, na'e feinga 'a e Pangikē Pule ke pou pou ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga' 'aki hono:

- *Ta'ofi 'a e ngaahi polokalama fakahū pa'anga 'i he Pangikē Pule' ne fakataumu'a ki he ngaahi kautaha sino'i pa'anga malōlō', 'a ia 'e tokoni eni ki he polokalama nō mo e fiema'u fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē.*
- *Hokohoko atu hono pou pou 'a hono vakai'i 'o ha ngaahi naunau fakapa'anga' ke tokoni'i e ngaahi fetōkeheke'aki fakalotofonua' 'o kau ai e fengāue'aki vāofi moe Potungāue Pa'anga' ke fakalahi e ngaahi me'angāue fakapa'anga ke lava 'o lahi ange ai e nō.*
- *Hokohoko atu 'a e ngāue ke fokotu'u ha māketi pa'anga fakalotofonua ke ma'u ha ngaahi faingamālie faka'inivesimeni.*
- *Fakalelei'i 'a e ngaahi fa'unga ngāue 'a e sekitoa pa'anga' ke tokoni ki he lelei ange 'a e ngaahi makatu'unga ki he ngaahi nō pea holoki e ngaahi totongi makehe ki he nō 'a e ngaahi pangikē.*
- *Fengāue'aki vāofi ange 'a e Pangikē Pule' mo e Pule'anga' ke fai ha ngaue ki he ngaahi totongi koloa' 'a ia 'oku tu'u laveangofua ki he hikihihi e totongi tute', fefofononga'aki' pea mo e tukuhau'.*

## Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

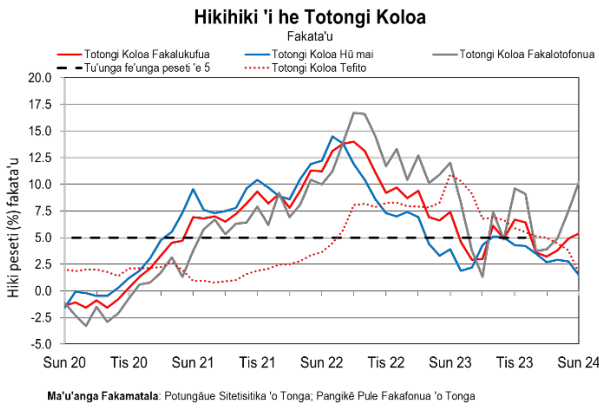
'Oku hā 'a e ola 'o e fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i he ma'ulalo pē 'a e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2023/24 'a ia na'e lahi ange taimi ne ma'ulalo pē ai 'i he tu'unga fe'unga ke 'oua laka hake 'i he peseti 'e 5, pea 'i he taimi tatau ne 'i he tu'unga fakafiemalie pe 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'Oku kei hoko pe 'a e lahi e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke ne fakafe'atungia'i ha ola lelei ange 'a e fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga'. Ka 'oku kei malava pē ke feau 'a e fiema'u pa'anga muli 'a e kakai' mo e ngaahi pisinisi' koe'uhi' ko e kei ma'olunga 'a e pa'anga talifaki'.

### Hikihihi 'i he Totongi Koloa Fakalūkufua

Lolotonga e ta'u fakapa'anga 2023/24, na'e lahi ange taimi ne ma'ulalo ange ai 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' 'i he tu'unga fe'unga ko e peseti 'e 5 hili ia e holo mā'ālie hifo e totongi koloa mei he ngaahi tu'unga ma'olunga ne 'i ai 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23. Na'e 'avalisi peseti 'e 4.6 'a e hikihihi 'i he totongi koloa fakalūkufua' 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24 'o fakahoa ki he peseti 'e 10.3 'i he ta'u fakapa'anga kuo hili'. Na'e makatu'unga 'eni mei he holo 'a e ngaahi totongi koloa

fakamamani lahi, pea holo ai pē e ngaahi totongi koloa fakalotofonua. 'I he Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue 'o Fepueli 2024, 'oku kei tokangaekina pē 'e he Pangikē Pule' 'a e hikihi 'i he totongi koloa' pea 'oku tu'u mateuteu ke liliu e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' 'oka fiema'u ke ta'ota'ofi 'aki ha hikihi 'a e totongi koloa 'i he kaha'u'.

**FAKATĀTĀ 2: HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA**



**Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli**

Na'e kei pukepuke pē 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga' 'i he ta'u' kakato. Na'e hiki

hake 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' ki he \$924.3 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2024, 'a ia 'oku fe'unga mo e māhina 'e 11.9 'o e koloa hū mai mei muli'. 'Oku ma'olunga ange eni 'i he māhina 'e 7.5 'a ia na'e fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' 'oku totonu ke 'l ai e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli'. 'Oku ho'ata mei heni e ngāue 'a e Pangikē Pule' ke fakapapau' 'oku 'ikai tu'u laveangofua 'a e tafa'aki fakapa'anga 'a Tonga' 'aki hono tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' 'i ha tu'unga fe'unga.

**Fakafetongi Pa'anga**

Na'e hiki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) 'aki 'a e peseti 'e 1.1 'i he ta'u ki Sune 2024 'o hā mei heni 'a e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia' 'o kau ki ai 'a e pa'anga 'Amelika', pa'anga Fisi', pa'anga Siapani' mo e pa'anga 'lulope'. Na'e hiki foki mo e tu'unga totonu 'o e fefakatau'aki 'i he pa'anga Tonga' (REER) 'i he ta'u ki Sune 2024 'aki e peseti 'e 2.9 'o fenapasi ia mo e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) pea mo e hikihi e totongi koloa 'a Tonga'.

# MA'UMA'ULUTA FAKAPA'ANGA

'Oku fakahoko 'a hono laiseni mo tokangaekina 'a e ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē' pea 'oku 'i ai pē hono ngaahi pole 'i hono fakapapau' 'oku nau malava ke leva' fakapotopoto e ngaahi pole pe faingata'a 'e ala hoko (risks) pea mo tauhi e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga'. 'Oku fakahoko 'a e fatongia ko eni 'aki hono tānaki mo 'analaiso 'a e ngaahi lipooti mo ha ngaahi fakamatala 'oku felave'i mo e ngāue 'a e ngaahi kautaha' ni, pea mo hono fakahoko ha ngaahi 'a'ahi ke fakapapau' 'oku nau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'.



## Tu'utu'uni Ngāue ki he tafa'aki fakapa'anga

Na'e hokohoko atu 'a e ngāue ki hono vakai'i mo fakalelei' 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule' (prudential standards), 'i he tokoni 'a e Va'a Tokoni Fakatekinikale Fakapa'anga ki he Pasifiki' (PFTAC) 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' ke fenāpasi mo e ngaahi founa ngāue fakavaha'apule'anga' 'o kau ki ai e ngaahi tu'utu'uni 'a e Basel. 'I he ta'u fakapa'anga 2023/24 na'e fakatefito e tokoni 'a e PFTAC ki hono teuteu 'a e me'angāue ke vakai'i 'aki 'a e ola 'o e ngaahi liliu ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'i he ngaahi pangikē'. Na'e fakahoko mo ha ako ma'ae kau ngāue' ki hono 'analaiso e ngaahi fakatu'utāmaki fakapa'anga' 'e ala hoko ki he ngaahi pangikē' mo e tafa'aki fakapa'anga fakalūkufua ke fakahoko 'aki 'a hono tokanga' 'o e ngaahi pangikē'.

'I hono siofi e ngaahi ola 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga' (MPS) 'i he ma'uma'uluta fakapa'anga', 'oku kei 'i he tu'unga fakafiēmālie pē 'a e pa'anga ngāue 'o e ngaahi pangikē' hili 'a e 'ikai ke 'i ai ha liliu ki he pa'anga 'oku tu'utu'uni' ke fakahū 'i he Pangikē Pule'. Na'e hā mai 'eni 'i he holo 'a e peseti 'o e ngaahi nō' 'i hono fakahoa ki he lahi 'o e pa'anga 'oku fakahū 'i he ngaahi pangikē', ki he peseti 'e 53.9 mei' he peseti 'e 55.0 'o e ta'u kuo 'osi'.

## Tokanga'i 'o e tafa'aki fakapa'anga

Lolotonga 'a e fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika' pea kei hulu pē 'a e pa'anga ngāue 'o e ngaahi pangikē' ke ne fakafaingamalie'i 'a e ngaahi nō', na'e tokanga lahi 'a e Pangikē Pule' ke fakamalohia 'a hono tokanga' 'o e ngaahi

pangikē' 'o fakatefito 'i hono vakai'i e ngaahi faingata'a 'e ala hoko ki he ngaahi pangikē. 'I he ma'olunga ange 'a e ngaahi nō palopalema' na'e fai e tokanga lahi ki hono vakai'i 'o e ngaahi founa ngāue ki hono pule'i mo fakahoko 'o e nō' 'e he ngaahi pangikē, 'o kau ai 'a hono fakapapau' 'oku fe'unga e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema' kae pehē ki hono sivi'i mo 'analaiso 'a e ngaahi faingata'a fakatupakē te ne malava 'o uesia 'a e tu'unga fakapa'anga'. Na'e kau foki 'i he tokanga' 'a hono siofi 'o e fakatu'utāmaki 'i he ngaahi 'ēlia fo'ou 'o hangē ko e ngaahi ngāue ta'efakalao 'oku fakafou 'i he tekinolosia' (cyber security), 'a ia 'oku malava ke ne uesia 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga' 'i he hokohoko atu ko ia e nga'unu 'a e ngaahi pangikē' ki he fakalalaka fakatekinolosia 'enau ngaahi ngāue' mo e fakahoko fatongia'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u' na'e kau ai 'a e:

1. 'A'ahi 'e 2 ki he pangikē' 'e taha 'o fakatefito' 'i he founa ngāue ki hono pule'i 'o e nō' pea mo e 'a'ahi 'e 1 fekau'aki mo e founa ngāue ki hono tokanga' i ngaahi ngāue ta'efakalao fakafou 'i he tekinolosia 'oku ngaue'aki ki hono fakalalaka e ngaahi ngāue fakapa'anga'.
2. 'Analaiso fakamāhina' 'a e pangikē takitaha ke vakai'i 'a e tu'unga 'o 'enau koloa', ola e ngaue fakapa'anga, mo e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'.
3. Ngaahi tu'utu'uni 'e 13 ne tuku atu
4. Fakataha 'e 4 mo e kau 'atita' 'o e ngaahi pangikē' fakataha 'e 1 mo e Kautaha 'o e Ngaahi Pangikē' 'i Tonga pea mo e fakataha 'e 10 mo e ngaahi pangikē'.

'I he'ene a'u mai ki Sune 2024, 'oku kei mālohi pē 'a e tu'unga 'o e pa'anga tefito (capital) 'a e ngaahi pangikē' 'o fe'unga peseti 'e 32.1, 'a ia 'oku ma'olunga 'i he peseti 'e 15 'oku tu'utu'uni'i. Na'e makatu'unga eni 'i he tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē'. Ka 'i hono fakahoa 'o e ngaahi nō palopalema' ki he nō fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē', na'e hiki mei' he peseti 'e 9.7 'i Sepitema 2023 ki he peseti 'e 11.2 'i he faka'osinga 'o Sune 2024. 'I he hiki ko ia 'a e ngaahi nō palopalema' (makatu'unga pē mei'he taha 'o e ngaahi pangikē), 'oku malava ke uesia ai e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga tefito mo e koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē, 'i he'ene tu'u ki he kaha'u'. Na'e tokanga leva 'a e Pangikē Pule' ke fakalelei' 'a e ngaahi vaivai'anga 'i he fakahoko fatongia 'a e tafa'aki fakapa'anga ke pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga'. Ko hono fakapapau' 'a e hao mo e malu 'a e pangikē ko 'eni', 'oku mahu'inga ia ki he

Pule'anga<sup>1</sup> pea pehē ki he tupu mo e fakalalaka faka'ekonōmika'.

'I hono fakakātoa', 'oku kei leva'i lelei pē 'a e tu'unga mateuteu ki ha hoko ha ngaahi uesia 'o e tafa'aki fakapa'anga fakalūkufua' (systemic risks). 'Oku palani 'a e Pangikē Pule' ketoutou fakahoko 'a e ngaahi sivi ke fakapapau'i 'oku fe'unga pē 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē' ke feau ha ngaahi mole 'e malava ke hoko.

Na'e tatakī 'e he Pangikē Pulē' ha fakataha 'e taha 'i he lolotonga 'a e ta'u' mo e ongo Kautaha Sino'i Pa'anga Malōlō' ke toe alea'i 'a e fakakaukau ki hono fakalahi 'a e mafai 'o e Pangikē Pule' ki hono tokanga'i 'o e pa'anga malōlō' (supervisory authority), pea pehē ki hono toe vaka'i 'o e ngaahi faingāmālie ki hono ngāue'aki 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'o e ngaahi pangikē'.

Ko 'emau tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e taha fitu' (17), 'oku fakataumu'a ke fakalalaka 'a e muimui pau ki he lao' pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. 'Oku mātu'aki mahu'inga eni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi faingata'a 'o e tāpuni 'a 'enau ngaahi 'akauni 'i he ngaahi pangikē' pea ta'ofi 'a hono ngāue hala 'aki kinautolu ki hono fakahoko 'o e ngaahi fai hia fakapa'anga'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'a e ngaahi kautaha'ni na'e kau ai 'a e:

1. 'A'ahi fakakuata 'e 3 ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e 17
2. 'A'ahi fakata'u 'e 1 ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e 17 ke fakapapau'i 'a e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni'
3. Ako fakata'u 'e 1 ki he kotoa 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' pea mo e ako 'e 6 ki he kautaha pē 'e 6
4. Laiseni 'a e ongo kautaha fakafetongi pa'anga muli fo'ou 'e 2
5. Fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni' 'e 1 'o kau ai 'a hono ta'ofi 'o e laiseni 'e 1

Na'e hokohoko atu 'a 'emau laiseni 'a e ngaahi kautaha nō pa'anga atu' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'a mau laiseni 'a e kautaha 'e 16 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24, 'o hiki hake ai 'a e fakakātoa 'o e ngaahi laiseni' ki he 103 (12 'i he Kulupu A, 38 'i he Kulupu B, pea mo e 53 kuo laiseni 'i he Kulupu C). Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha'ni na'e kau ai 'a e:

1. Ako 'e 1 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō' pea mo e ngaahi makatu'unga 'o e laiseni' 'o kau ai mo e ngaahi tu'utu'uni ki he founa lipooti'. Na'e fakahoko ki he ngaahi kautaha nō atu 'o e pa'anga' kuo laiseni 'i he Kulupu A.
2. Tuku atu 'a e founa ki he lipooti mai ki he Pangikē Pule' ki he kautaha nō 'e 10 'i he Kulupu A ke ngāue'aki 'o kamata 'i 'Okatopa 2023

Na'e hokohoko atu 'emau tokanga'i 'a e kautaha nō liki pē 'e taha kuo ma'u laiseni' (SPBD) ke tokonia 'a 'enau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'i he' enau laiseni' pea mo malu'i 'a 'enau kau mēmipa'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'o e kautaha'ni na'e kau ai 'a e:

1. *Vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Nō liki' pea mo e Ngaahi Kautaha Nō', 'a ia na'e fokotu'utu'u 'i ha tokoni mai ai 'a e PFTAC.*

## Malu'i 'o e Konisiuma Fakapa'anga

'I hono fakaivia 'o e kau konisiuma ke nau lava 'o fakahoko 'enau ngaahi faitu'utu'uni fakapotopoto fakapa'anga', na'e hokohoko atu ai 'a hono pulusi 'a e totongi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' (fees) mo e ngaahi totongi tupu 'o e ngaahi pangikē fakakomēsiale' 'i he' emau peesi 'initaneti'. 'Oku fakafo'ou 'a e fakamatala ko 'eni' 'i he māhina 'e ono kotoa pē, 'a ia ko e fakamatala fakamuimui taha' 'i Fepueli 2024.

'I he lolotonga 'a e ta'u' na'a mau ma'u ha ngaahi lāunga kātoa 'e tolu (3) mei' he kau kasitomā 'a e ngaahi pangikē', pea fakahoko ai pē 'a e ngāue ki ai. Ko e ngaahi lāunga ko 'eni' na'e kau ai 'a e ngāue hala 'o fakafou 'i he tekinolosia 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga', fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u 'i he founa kākā, pea mo e 'ikai muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'.



*Timi Ngāue 'i he AML/CFT mei he tafa'aki fakalao 'a e IMF fakataha mo e kau Ngāue mei he tafa'aki 'o e Ngaahi Pangikē 'a e Pangikē Pule*

'I hono tokanga'i 'o e ngaahi pa'anga 'ikai 'eke'i' (unclaimed money) 'a ia 'oku totongi 'e he ngaahi pangikē ki he Pangikē Pule', ne pulusi ai 'a e ngaahi 'akuani 'e 2,142 'o fe'unga hono mahu'inga' mo e \$1,013,952.86. Ko e faingamālie ia ki he kau kasitoma' ke 'eke'i 'enau pa'anga' kimu'a pea foaki ia ki he Pule'anga'. 'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e fakafoki ai e \$139,872.96 ('akauni 'e 247) ki he 'akauni 'a e Pule'anga' 'o fakatatau ki he kupu 94(7) mo e (8)8 'o e Lao ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

<sup>1</sup> Ko e ma'u 'inasi lahi taha ko e Pule'anga Tonga. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e hopo 'i hono 'eke'i' 'e he pangikē ni 'a e ngaahi tu'utu'uni ne fakahoko 'e he Pangikē Pule'.

## Tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga' ke ta'ofi e fe'ave'aki pa'anga ma'u mei he hia mo e tautoitoi

Na'e fakahoko 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' ha tokoni fakatekinikale ke fakamalohia 'a hono tokanga'i 'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē 'i hono ta'ota'ofi 'a e fe'ave'aki pa'anga ma'u mei he hia' mo e tautoitoi' (AML/CFT). Na'e fokotu'utu'u ha ngaahi me'angaue AML/CFT ke tuku atu ki he ngaahi pangikē ke kamata ngaue'aki 'i Siulai 2024 pea kamata ke fakahū mai 'a e ngaahi lipooti fakata'u ki he Pangikē Pule' 'i Tisema 2024'. 'Oku fokotu'utu'u 'a e me'angāue tatau ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē pea mo ha ngaahi pisinisi mo ha kau palofesinale 'oku 'ikai fakapa'anga (DNFBPs). 'Oku fakataumu'a ke hanga 'e ngaahi me'angāue ni 'o tatakī 'a e fokotu'utu'u ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha

fakapa'anga' mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapa'anga (DNFBPs) 'oku 'i he malumalu 'o e Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e ngaahi Koloa 'Oku Ma'u Mei ha Hia (MLPCA).

Na'e fakalahi 'a e tokanga ki he tafa'aki ngāue ni 'i he lolotonga e ta'u'. Na'e kau heni 'a hono fakangaue'i 'o ha tokotaha ke ne tokanga ki hono tokanga'i e DNFBPs. Na'e fakahoko 'a e a'u atu ki he DNFBPs ke savea'i 'a 'enau ngaahi ngaue ke fakapapau'i 'oku nau 'i he malumalu 'o e Lao MLPCA.

'Oku kau 'i he ngaahi fakalelei ki he Lao MLPCA 'a hono fokotu'u 'o e mafai ki he tokanga'i 'i he tafa'aki AML/CFT 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga' mo DNFBPs pea ke fakamalohia 'a e mafai ke fakahoko 'aki e ngaahi tu'utu'uni ngaue'. Na'e fokotu'u mai mo e Lao Fakaangaanga fo'ou ki he ngaahi kautaha fakahoko sevesi fekau'aki mo e koloa faka'ilekitulonika (Virtual Asset Service Providers).

# TĀNAKI MO 'ANALAIISO 'O E NGAAHI FAKAMATALA FAKAPULIPULI

## 'Analaiso mo hono tufaki ki tu'a 'a e ngaahi fakamatala

'Oku kei hokohoko atu pe 'emau tĀnaki mo 'analaiso 'o e ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs) mo e ngaahi lipooti 'o e fehū'aki fakapa'anga kehe pē 'a ia 'oku lipooti mai mei he ngaahi kautaha fakapa'anga' mo e ngaahi kupu kehe pē 'i Tonga'ni.

### TĒPILE 1: NGA AHI FAKAMATALA NA'E TANAKI'

Fakakalakalasi 'o e ngaahi lipooti	2020/21	2021/22	2022/23	2023/24
Lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs)	21	22	23	22
Lipooti Pa'anga lalahi (CTRs)	18,096	10,969	17,790	14,863
Lipooti Pa'anga Fakavaha'apule'anga (BCRs)	2	2	1	0
<b>FAKAKATOA</b>	<b>18,119</b>	<b>10,993</b>	<b>17,814</b>	<b>14,885</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

### TĒPILE 2: NGA AHI KOLE TOKONI KE FAKATOTOLO

Ngaahi Tohi Kole	2020/21	2021/22	2022/23	2023/24
Lahi 'o e Ngaahi Tohi Kole Tokoni Fakatotolo	18	19	27	37

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'a mau ma'u ai 'a e ngaahi lipooti 'e 14,885 na'e kau ki ai 'a e ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs) mo e ngaahi lipooti pa'anga lalahi (CTRs).

- STRs 'e 22 na'e tanaki', 'a ia na'e tuku atu ai 'a e ngaahi lipooti 'e 4 ki he Potungāue Polisi' pea lipooti 'e 8 ki he Potungāue Tānaki Pa'anga Tukupau mo e Kasitomu' ki hono toe fakatotolo.

- Ko e lahi taha 'o e ngaahi STRs na'e fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga lalahi ange', pa'anga lalahi pea vave hono vilohi 'o ma'u', pea mo e fe'ave'aki pa'anga 'o ngalingali ko ha feinga ke si'isi'i 'a e totongi tukuhau'.
- CTRs 'e 14,863, 'a ia ko e konga lahi ko e ngaahi pa'anga ne fakahū atu ki he ngaahi kautaha fakapa'anga' ko e fakataumu'a ki he ngaahi pisinisi. Ko ha ngaahi fakamatala mahu'inga eni ki hono 'analaiso 'o e STRs.

## Fekumi 'o e ngaahi fakamatala

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'a mau fakahoko ai ha ngaahi fekumi ki ha fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi pisinisi pea pehē ki ha kakai fakatautaha 'e 362. Na'a mau toe ngāue atu foki ki hono fakakakato ha ngaahi savea mei he ngaahi pangikē 'i muli 'oku fengāue'aki mo e Pangikē Pule' ki he ngaahi fiema'u felāve'i mo e tu'utu'uni ngāue ki hono tau'i 'a e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e koloa ma'u mei he hia'. 'Oku hā mei he lahi 'o e ngaahi kole 'oku fai mai ko eni 'a e lahi ange' 'o e kakai fakatautaha mo e ngaahi pisinisi fo'ou 'oku nau fakahoko ha ngaahi fehū'aki fakapa'anga mo e ngaahi pangikē, pea pehē ki he lahi ange hono 'ilo'i 'a e mahu'inga 'a hono fakahoko lelei e fatongia fekumi ki he puipuitu'a 'o e kau kasitomā.

### TĒPILE 3: NGA AHI KOLE KI HA FAKAMATALA PUIPUITU'A

Fakamatala Puipuitu'a	2020/21	2021/22	2022/23	2023/24
Lahi 'o e Kakai Taautaha/Pisinisi ke Sivi	145	138	146	362

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga



Kōvana Moeaki mo e Sea 'o e Poate Lord Sevele 'i he fakataha fealea'aki fakapangikē 'a e Pasifiki, 9 Siulai 2024

## Fakafekau'aki mo fengāue'aki

## Ngaahi Kole Tokoni Fakatotolo

Na'a mau tali ha ngaahi kole fakamatala 'e 37 mei he ngaahi potungāue felālāve'i 'a e Pule'anga hangē ko e Potungāue Polisi, Potungāue Tānaki Pa'anga Tukupau & Kasitomu' mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, 'o fekau'aki mo ha ngaahi kakai fakatautaha mo ha ngaahi pisinisi 'oku nau kau ki he ngaahi fakatotolo 'oku fakahoko fekau'aki mo e ngaahi maumau fakalao kehekehe pē. Na'e lahi ange 'eni 'i he ngaahi kole fakamatala 'e 27 'i he ta'u kuo'osi', 'a ia 'oku ho'ata mai ai 'a e lelei ange 'a e fengāue'aki' ke fakahoko ha ngāue ki he ngaahi fakatotolo 'i he lolotonga e ta'u'.

Na'a mau toe kole foki ha fakamatala ke tokoni 'i hono 'analaiso 'o e ngaahi lipooti mo e ngāue fekumi ki ha fakamatala puipuitu'a 'o e ngaahi pisinisi pe kakai taautaha. Na'e 'ave ai ha ngaahi kole 'e 31 ki he kau ma'u mafai fakalotofonua mo e ngaahi kole 'e 6 ne 'ave ki he ngaahi kautaha fengāue'aki lahi mei tu'apule'anga 'e 3 'o kau ki ai 'a e Senitā Ma'u Mafai mo 'Analaiso e Lipooti Fakapa'anga 'a 'Aositelelia (AUSTRAC), va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a Nu'usila (NZ FIU) pea mo e va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'i he Pasifiki. (PFIC).

## Ngaahi Potungāue Mēmipa 'i he Kōmiti Ngāue ki he ngaahi Hia Fakapa'anga

Ko e Pangikē Pule' 'oku Sea mo Sekelitali 'i he Kōmiti Ngāue'ni, 'a ia 'oku'ne tokangaekina e ngaahi fokotu'utu'u ngāue, 'o fakahoko atu ki he Kōmiti Kapineti'. Na'e hokohoko ai pē hono tālanga'i 'a e ngaahi ngāue ki hono fakakakato 'a e ngaahi fokotu'u na'e tuku mai mei he lipooti 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki ki he tau'i 'o e fe'ave'aki pa'anga kākā (APG). Na'e kau 'i he ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko lolotonga e ta'u 'a e:

- *Polokalama ako ki hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u na'e tuku mai mei he lipooti 'a e APG –*

*Na'e fakahoko ha polokalama ako 'aho 'e 2 'e he APG mo e 'Ofisi e Kautaha e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Faito'o Ta'efakalao mo e Faihia (UNODC) 'i he 'aho 27-28 'o Mē 2024 ke vakai'i e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'u mei he lipooti 'a e APG 'i he 2021'.*

- *Lao Fakaangaanga ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'oku ma'u mei ha Hia (MLPCA) – Na'e fakahoko e ngaahi fakataha pea mo e Tafa'aki Fakalao 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' pehē ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'i Ma'asi pea mo Mē 2024 fekau'aki pea mo e fakalele'i 'o e Lao MLPCA. Na'e ma'u he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ha tokoni fakatekinikale mei he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'a 'Aositelelia ki hono vakai'i 'o e ngaahi kupu 'o e lao fekau'aki mo hono puke 'o e ngaahi koloa'. 'Oku fokotu'u ke fakahū 'a e Lao Fakaangaanga MLPCA ki he Falealea 'o Tonga 'i Sepitema 2024 hili hano tuku atu ki he ngaahi kupu fekau'aki' ke fakahoko mai ha'anau ngaahi vakai ki he Lao ni.*

Na'e ngaue fakataha 'a e Tafa'aki Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' pea mo e Tafa'aki Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga' ke fakahoko ha polokalama ako 'e 2 ki he ongo kautaha talafi pa'anga fo'ou 'e 2 fekau'aki mo e ngaahi fiema'u fakalao ki hono tau'i 'o e fe'ave'aki pa'anga ma'u mei he founa kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi. Na'e fakahoko foki mo e 'a'ahi 'e 37 ke vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi lipooti fakamāhina mei he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli'.



*Kau fakafofonga na'a nau kau atu ki he Fealea'aki Fakapangike 'a e Pasifiki', Senita Fakataha'anga, Pilisipeini 'Aositelelia, 8-9 Siulai 2024.*

# SISITEMI TOTONGI PA'ANGA & NGĀUE'AKI 'O E NGAAHI NGĀUE FAKAPA'ANGA

## Ngaue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

'Oku mau poupoua e ngaahi fokotu'utu'u ke fakafaingofua hono ngaue'aki 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga' 'a ia 'oku ne pouaki e tupu faka'ekonōmika 'oku kau kotoa ki ai e fonua' pea tokoni ai ke fakasi'isi'i e masiva'. 'I he ta'u ki Tisema 2023, na'e hiki 'a e lahi 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', tupu mei hono fokotu'u e ngaahi va'a fo'ou 'o e ngaahi kautaha talafi pa'anga' 'i he ngaahi kolo ki 'uta' pea pehē ki hono faka'aonga'i 'a e ngaahi fefakatau'aki koloa 'o totongi 'i he misini to'oto'o (EFTPOS).



Ko e Talēkita Pule 'o e AFI, Dr. Alfred Hannig, (i loto), fakataha mo e Talēkita ki he Ngaahi Polokalama Fakatu'utu'uni Ngāue (to'omata'u) 'i he teuteu ko ia ke fakahoko atu ki he fonua 'a e Fokotu'utu'u Ngāue Fakafonua ki hono Fakaivia 'a e Ngaahi Sēvesi Pa'anga ki he Kakai 'o e Fonua 2023 - 2027

'Oku hokohoko atu 'a e ngāue fakataha pea mo e ngaahi kautaha fekau'aki mei tu'apule'anga mo fakalotofonua 'i he poupou ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'I he fengāue'aki mo e Kautaha Alliance for Financial Inclusion (AFI) na'e fakahoko ai ha polokalama ako 'i Sune 2024 ki hono faka'ai'ai 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga 'oku tokangaekina 'a e mateuteu ki he ngaahi fakatamaki 'e ala hoko mei he liliu 'a e 'ea' pea mo e ngāue'aki

'o e ngaahi ngāue fakapa'anga faka'ilekitulonika'. 'Oku kau eni 'i he ngaahi pou tuliki mahu'inga 'i he Fokotu'utu'u Ngāue Fakafonua ke fakafaingofua'i e ngaahi ngaue fakapa'anga 2023 -2027 na'e tuku atu 'i Tisema 2023.



Ko hono fakaola 'eni 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakafonua ki hono Fakaivia 'a e Ngaahi Sēvesi Pa'anga ki he Kakai 'o e Fonua 2023 - 2027 'e he Kōvana, pea mo e Talēkita Pule 'o e AFI, Dr. Alfred Hannig.

## Ngaahi Naunau Fakapa'anga pea mo hono ngāue'aki'

'Oku mau tñaki pea mo 'analaiso 'a e ngaahi fakamatata 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga'. Na'e lahi ange 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i Tonga'ni tupu mei hono fakalahi 'a e ngaahi ngāue fakataimi ki tu'apule'anga', pea mo e fehokotaki 'a e ngaahi naunau fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha fakafehu'aki pa'anga muli' pea mo e ngaahi 'akauni pangikē. Na'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 1 'a e fakakātoa 'a e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga fakahū mo toho 'i he ta'u 'o ngata ki Tisema 2023. Na'e makatu'unga 'eni mei he lahi 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa' (hiki 'aki 'a e pēseti 'e 2) pea mo e ngaahi fakafofonga 'o e kautaha fakapa'anga (hiki 'aki 'a e pēseti 'e 1). Ko e ola ki he ta'u' 'oku ho'ata mai 'a e tāpuni 'a e ngaahi va'a 'o e ngaahi pangikē 'i he ngaahi 'otu motu'.

### TĒPILE 4: NGAUE'AKI 'O E NGAAHI NAUNAU FAKAPA'ANGA

Ngaahi Naunau Fakapa'anga	Tisema '23	Tisema '22	Ta'u 'o ngata ki Tisema 2023	
			Lahi	Tupu/Holo (%)
Ngaahi va'a 'o e Kautaha Fakapa'anga	66	68	-2.0	-3%
Ngaahi fakafofonga fakakautaha fakapa'anga	355	350	5.0	1%
Ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa	393	387	6.0	2%
Ngaahi mīsini toho pa'anga (ATMs)	25	25	0	0%
<b>TOTAL</b>	<b>839.0</b>	<b>830.0</b>	<b>9.0</b>	<b>1%</b>

Ma'u'anga Fakamatata: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē



'I he tafa'aki fakavāhenga, ko Tongatapu 9, Ongo Niua 17 pea mo Vava'u 15 na'e lekooti ai 'a e hiki lahi taha 'i he fakakātoa e lahi 'a e ngaahi naunau fakapa'anga 'o makatu'unga 'i he lahi ange 'o e ngaahi fakafongga fakakautaha fakapa'anga 'i he ngaahi vāhenga ko 'eni. Na'e makatu'unga ia 'i he lahi 'o e ngaahi fakafongga fakakautaha fakapa'anga 'o e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' mo e ngaahi kautaha nō iiki' (SPBD) 'i he ngaahi kolo ki 'uta', lahi ange 'a e fiema'u 'a

e ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he kau ngāue fakataimi ki muli', pea mo e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga'. Ko e kongga 'eni 'o e polokalama 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ke a'u atu 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ki he ngaahi kolo ki 'uta' pea mo motu foki. Na'e toe ho'ata mei he lahi 'o e ngaahi va'a' 'a e hū mai 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli fo'ou'.

TĒPILE 5: FAKAIKIKI 'A E NGAHI NAUNAU FAKAPA'ANGA 'A E NGAHI KAUTAHA FAKAPA'ANGA (FAKAVĀHENGA)

Vāhenga	Tisema '23					Tlsema '22				
	Fakakātoa	Ngaahi Va'a	Ngaahi Fakafongga	EFTPOS	ATMs	Fakakātoa	Ngaahi Va'a	Ngaahi Fakafongga	EFTPOS	ATMs
Tongatapu 1	54	1	19	34	0	59	1	19	36	3
Tongatapu 2	194	23	23	141	7	200	24	23	141	12
Tongatapu 3	42	1	12	28	1	42	1	12	28	1
Tongatapu 4	143	5	22	113	3	143	5	22	113	3
Tongatapu 5	32	2	22	8	0	32	2	22	8	0
Tongatapu 6	39	1	31	6	1	39	1	31	6	1
Tongatapu 7	49	1	38	9	1	48	1	38	8	1
Tongatapu 8	24	0	14	10	0	24	0	14	10	0
Tongatapu 9	61	9	43	8	1	38	4	24	9	1
Tongatapu 10	28	0	28	0	0	28	0	28	0	0
'Eua 11	34	5	26	2	1	40	7	31	2	0
Ha'apai 12	20	5	12	2	1	25	7	15	2	1
Ha'apai 13	16	1	13	2	0	16	1	13	2	0
Vava'u 14	20	0	19	1	0	20	0	19	1	0
Vava'u 15	65	11	17	37	0	55	14	18	21	2
Vava'u 16	17	0	17	0	0	17	0	17	0	0
Ongo Niua 17	9	0	9	0	0	4	0	4	0	0
<b>FAKAKĀTOA</b>	<b>847</b>	<b>65</b>	<b>365</b>	<b>401</b>	<b>16</b>	<b>830</b>	<b>68</b>	<b>350</b>	<b>387</b>	<b>25</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Na'e toe lahi ange hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'o makatu'unga 'i he hiki hake 'a e fakakātoa e lahi 'i he ngaahi 'akauni fakahū pa'anga pea mo e ngaahi 'akauni nō taautaha'. Ko e lahi 'a e ngaahi 'akauni 'a e kau kasitomā fo'ou na'e hā mahino ai 'a e fakaava 'o e ngaahi 'akauni fo'ou 'a e kau ngāue 'oku nau kau atu ki he polokalama toli fua'akau (RSE), he ko e kongga ia 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e polokalama'ni, fakataha pea mo e malava ke fakahū hangatonu 'a e ngaahi talafi pa'anga mei tu'apule'anga' ki he ngaahi 'akauni pangikē 'a e kau kasitomā'. 'Oku hoko eni ke fakafaingofua 'a hono ma'u 'a e pa'anga talafi mai mei muli mei he ngaahi mīsini toho pa'anga' (ATM) pe ko e ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa' (EFTPOS).

### Ngaahi Pisinisi Taautaha, iiki mo Lotoloto

Na'e hiki hake 'a hono ngaue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'e he sekitoa ki he ngaahi pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto (MSME) 'o tatau pe 'i he lahi 'o e ngaahi nō pea mo e palanisi 'o e ngaahi nō 'oku te'eki ke totongi fakafoki'. Ko e tupu eni mei'he hū fo'ou mai ha ngaahi pisinisi ne toki fokotu'u pea mo e fakalalakala 'a e ngaahi tokoni 'oku fai ki he tafa'aki ki he ngaahi pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto'. Na'e lelei ange hono ngaue'aki 'e he ngaahi ngāue fakapa'anga' 'e he fanga ki'i pisinisi taautaha, iiki, mo lotoloto 'oku kau atu ki he sekitoa 'o e fo'u koloa mo e ngaahi ngāue kehe' 'o fenāpasi ia pea mo e ngaahi pisinisi fakatautaha fo'ou'. Na'e tupu 'a e lahi 'a e nō mei he ngaahi pangikē ki he ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto makatu'unga 'i he hiki e nō ki he sekitoa 'o e ngaahi sēvesi kehe', fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamoveteveve', pea nō atu ki he sekitoa fakatupu koloa' 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikee'.

TĒPILE 6: FAKAIKIKI 'O E NGAHI NŌ 'A E NGAHI PISINISI TAAUTAHA, IIKI MO LOTOLOTO (FAKASEKITOA)

Ngaahi Sekitōa	Tisema '23		Tisema '22	
	Tokolahi 'o e Ngaahi Pisinisi Taautaha, Iiki mo Lotoloto	Lahi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha, Iiki mo Lotoloto (T\$m)	Tokolahi 'o e Ngaahi Pisinisi Taautaha, Iikim mo Lotoloto	Lahi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi Taautaha, Iiki mo Lotoloto (T\$m)
<b>Fakakātoa</b>	<b>3,951</b>	<b>41.1</b>	<b>2,479</b>	<b>32.3</b>
Ngoue	982	10.2	909	6.4
Ngāue Langa	11	0.1	19	1.9
Toutai	119	2.1	114	2.2
Vao'akau	-	0.0	1.0	0.0
Fo'u Koloa	2,502	16.9	1,168	10.7
Ngaahi Ngāue Kehe	127	6.3	61	3.6
Takimamata	75	2.4	52.0	2.3
Fefononga'aki	30	0.6	21.0	0.7
Fefakatau'aki	105	2.5	134	4.5

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga

Ko e lahi taha e nō ki he ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto 'oku fakahoko ia 'e he ngaahi pangikē 'o fe'unga mo e pēseti 'e 60. Ko e tokolahi 'o e kau nō taautaha, iiki mo lotoloto 'i he ngaahi pangikē mo e kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē, na'e kaka 'aki ia e 1,472 (pēseti 'e 59.4) ki he 3,951.

**Ngaahi Ngāue mo e Fakahoko fatongia Fakapa'anga**

'Oku kau 'a hono fa'u mo fokotu'u 'o ha ngāue fakapa'anga 'oku totongi fe'unga pē ma'ama'a pea 'aonga ki he fiema'u fakapa'anga 'a e kau konisiuma fakapa'anga' 'i he me'a mahu'inga ki he feinga ko ia ke fakalahi 'a kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga'. 'Oku hokohoko atu ai pē hono poupu'i 'a e ngaahi ngāue ki hono faka'aonga'i 'a e ngaahi founa fakatekinolosia mo e ngaahi naunau kehe pe (enablers) ke fakafainogofua'i 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi me'a ngāue fakapa'anga mo totongi fe'unga, kae tautautefito ki he ngaahi sekitoa fa'u koloa' pea mo tu'u lavea ngofua', pea 'i he taimi tatau 'oku fakapapau'i 'oku malu'i fe'unga e kau konisiuma fakapa'anga'. Ke tokoni ke toe lelei ange hono ngāue'aki e ngaahi ngāue fakapa'anga pea mo mateuteu ange 'a e ngaahi sekitoa tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakafokifā mei tu'apule'anga', 'oku mau poupu'i ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga fo'ou kuo fokotu'u mai 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga' 'o kau ai e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia', ngāue fakapa'anga malu'i 'o e ngaahi koloa', pea mo e ngāue ke tokoni ki hono vakai'i 'o e kau kasitomā 'oku nau fiema'u nō (credit scoring facility), 'i he tokoni 'a e ngaahi hoa ngāue fakalalaka'.



Ko Dr. Eliko Boletawa mo e kau mataotao mei he AFI, 'i hono fakakakato 'a e ako 'aho 'e 3 ma'a e kinautolu 'oku nau ngāue fakapatonu ki hono fakaa'u atu 'a e ngaahi sēvesi fakapa'anga fakatekinolosia ki he kakai 'o e fonua.

# Sisitemi Totongi Pa'anga

'Oku pule'i mo tokanga'i 'e he Pangikē Pule' 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga 'a ia 'oku'ne fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakafetongi fakapangikē 'o fakafou 'i he'enua ngaahi 'akauni ngāue', ngaahi fehū'aki pa'anga 'a e Pangikē Pule', pea fakahoko 'a e ngaahi pisinisi fakapangikē pea mo e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga'.

'Oku tuku atu mei he ngaahi pangikē fakakomesiale' 'a e kaati e ua, ko e kaati fakahū pa'anga mo e kaati fakamo'ua, ki he'enua kau kasitomā pea 'oku nau toe fokotu'u mo e ngaahi misini toho pa'anga mo e ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa' ke ngaue'aki 'a e kaati ki he totongi pa'anga'. 'Oku 'i ai mo e ngaahi founga kehe ki he totongi pa'anga 'oku fakahoko 'i he ngaahi pangikē fakakomesiale 'o fakafou 'i he ngāue'aki 'a e 'initaneti, polokalama 'i he telefoni to'oto'o, pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakafongia fakakautaha fakapa'anga'. 'Oku 'I ai moe ngaahi polokalama 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi pangikē 'e ni'ihi 'oku fakataumu'a mavahe pē ki he ngaahi totongi pa'anga 'a e ngaahi pisinisi'. 'Oku 'i ai mo e ngaahi polokalama fe'ave'aki pa'anga 'o ngāueaki e telefoni to'oto'o 'oku tuku mai 'i he ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga'. Ko e ngaahi founga mo e polokalama totongi pa'anga ko eni 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga 'oku'ne fakafaingofua ai 'a e fe'ave'aki pa'anga mei ha 'akauni pea mo e totongi 'o e ngaahi mo'ua 'i he taimi pe ko ia. Ko e talafi pa'anga taautaha mai mei muli' 'oku takimu'a ai 'a e ongo kautaha fakafetongi pa'anga muli ko e MoneyGram mo e Western Union.

Kuo faka'ilekitulonika 'a e founga totongi pa'anga 'a e Pule'anga' 'i he fengaue'aki fakataha mo e kotoa 'o e ngaahi pangikē 'e fā', 'o kau heni 'a e vahe 'a e kau ngāue. 'I he'ene pehē, 'oku fiema'u ai ki he tokotaha ngāue fakapule'anga kotoa ke 'i ai ha'ane 'akauni pangikē.

## Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua

'Oku mau tokanga'i mo muimui'i faka'aho 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua' ki he ngaahi fehū'aki mei he pangikē fakakomesiale takitaha. Ko e ngaahi tefito'i ngāue 'oku fakahoko 'i he sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua' 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'oku kau ki ai:

1. *Ngaahi fe'ave'aki pa'anga fakapangikē 'e 6198*
2. *Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakafetongi sieke fakapangikē 'e 113,844 pea toki fakahoko hono totongi ki he ngaahi 'akauni 'i he ngaahi pangikē 'o ngaue'aki 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga fakalotofonua'.*

Ko e sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua ko eni 'oku tuku atu ai 'e he Pangikē Pule' ki he ngaahi pangikē takitaha 'a e ngaahi misini komipiuta kuo fakapolokalama kakato ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakafetongi fakapangikē. Ko e sisitemi ko eni 'oku fakapolokalama'i ke tu'u tau'ataina ki he

fakahoko fatongia 'o 'ikai ke malava ke ngāue fakataha mo e ngaahi sisitemi lolotonga 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi pangikē, 'a ia 'oku toki fakahū hake 'e he ngaahi pangikē 'enua fiema'u fakafetongi fakapangikē ki he sisitemi totongi fakapangikē'. Ko e founga ko eni 'e malava ke ne uesia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e ngaahi pangikē'. Na'e 'ikai ke lava 'o fakahoko 'a e fakalelei'i e polokama ki he sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua' makatu'unga mei hono fakamahino mai 'e he kautaha na'a nau fa'u 'a e sisitemi' 'e 'ikai toe lava hokohoko atu 'a e fakahoko fatongia ki hono tokoni'i mo toe fakalelei'i 'a e sisitemi'.

Ko e sisitemi totongi pa'anga 'a Tonga' ni 'oku malava ke toe fakalelei'i. 'Oku tokanga'i 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga kehekehe 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pangike faka-komesiale, ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, pea mo e ngaahi kautaha nō, ka ko e ngaahi pangikē fakakomesiale pē ai 'oku nau ngaue'aki 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua'. Na'e fakahoko 'e he Pangikē 'a Mamani 'enua ngāue ke vakai'i 'a e founga ngaue lolotonga' 'i Mē 2024', pea ne fokotu'u mai ai 'a e fiema'u ke fokotu'u ha Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua fo'ou ke malava 'o fakahoko kotoa ai 'a e totongi pa'anga fakapangikē kotoa 'o tatau ai pē ko e ha hono mahu'inga fakapa'anga 'o e totongi pa'anga 'e taha, pea ke kau mai mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē hono ngaue'aki 'a e sisitemi fo'ou ko eni'.



*Lolotonga 'a e fakataha 'a e timi meihe Pangikē 'a Mamani mo e kau ngaue 'a e Pangikē Pule' ke alea'i hono fakahoko 'a Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua fo'ou*

Ko e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua ko eni 'oku fakataumu'a ke kamata ngāue'aki 'i he ta'u fakapa'anga 2025' pea 'e fakapolokalama kakato ke hoa mo e ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika mo e fakatekinolosia 'i he ta'u 'e hongofulu kaha'u', pea ke lava 'o fakahoko ngāue houa 'e 24 'i he 'aho 'e fitu, ma'u kakato mo e ngaahi naunau 'a e kautaha fakapa'anga fakatekinolosia', malava 'o lipooti mo tufa e ngaahi fakamatala ki he ngaahi kautaha fakapa'anga', malava 'o toe fakahū atu ha ngaahi fakakaukau fo'ou fakatekinolosia, malava 'o 'ilo'i 'a e kau kasitomā fakapa'anga' pea mo ha ngaahi me'a kehe pē.

## Fakafetongi Sieke Faka'aho 'a e Ngaahi Pangikē

Koe ngaahi sieke fakakatoa 'e 113,884 na'e fakafetongi 'i he Pangikē Pule' lolotonga e ta'u fakapa'anga 2023/24, fakahoa ki he sieke 'e 98,266 'i he 2022/23<sup>2</sup>. 'I he 'aho 'e taha 'oku

<sup>2</sup> Sieke 'e 120,113 'i he 2021/2022, 139,404 'i he 2020/2021, pea 145,821 'i he 2019/2020

'avalisi ki he ngaahi fehu'aki pa'anga 'e 60 pea mo e sieke 'e 100-300 'oku fakafetongi fakapangikē. Ko e ngaahi fakafetongi sieke 'a e ngaahi pangikē 'oku toki fakakakato ki he lekooti 'a e Pangikē Pule'. Ko e sisitemi totongi pa'anga ko eni ki he fakafetongi fakapangikē mo e fakafetongi sieke 'oku fakahoko fatongia mei he 9:00 pongipongi 'o ngata kihe 4:00 efiāfi.

## Totongi Pa'anga ki Tu'apule'anga

'Oku mau fakahoko 'a e ngaahi totongi pa'anga ki tu'apule'anga 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pangikē fakakomesiale'. Na'e fe'unga fakakātoa mo e totongi pa'anga ki tu'apule'anga 'e 1,499 'a e Pule'anga' mo e ngaahi pangikē 'i he ta'u 2023/24.

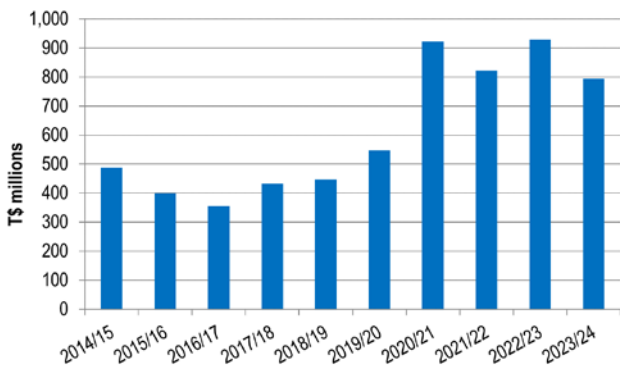
Koe sisitemi totongi pa'anga ki muli 'a e Pangikē Pule' 'oku ui ko e SWIFT 'oku 'i he malumalu 'a e tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia ki hono tokanga'i mo fakapapau'i 'oku malu mo hao ki hono ngāue'aki' pea 'ikai ha uesia pē ko ha mole fakapa'anga 'e malava ke hoko. 'Oku fakahoko mo e ngaahi founa ngāue hangē ko hono fakapalanisi faka'aho 'o e ngaahi 'akauni 'a e Pangikē Pule' 'oku 'i he ngaahi pangikē 'i he fonua muli' ke fakapapau'i ko e ngaahi lekooti 'oku tonu pea 'ikai ke ai ha uesia ki he fakahoko fatongia'. 'Oku kei hokohoko atu ai pē 'a e ngāue ki he fetukutuku mei he sisitemi totongi pa'anga ki muli lolotonga' (SWIFT) ki he sisitemi totongi pa'anga ki muli fo'ou (ISO 2022) mo e fengaue'aki vāofi mo e ngaahi pangikē 'i tu'apule'anga' 'oku fengāue'aki mo e Pangikē Pule' ke fakapapau'i ko e hiki ko eni 'e ikai ha uesia ki he fakahoko fatongia', pea mo hono toe fakapapau'i ko e ngāue'aki 'o e sisitemi totongi pa'anga ki tu'apule'anga fo'ou ko eni' 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e lao kihe Totongi Pa'anga ki Tu'apule'anga moe Lipooti Tanaki(CBPR+).'Oku kei hokohoko ai pē 'a e ngaahi ako 'a e kau ngāue' ki he sisitemi fo'ou mo hono fakataukei ki hono ngaue'aki e founa fo'ou 'o e lipooti' pea 'oku fakataumu'a ke kamata hono ngaue'aki' 'i Tisema 2024.

# MĀKETI FAKAPA'ANGA

## Tokanga'i 'o e Pa'anga Talifaki 'oku tauhi 'i muli

Na'e tauhi 'a pa'anga talifaki 'i muli' 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito, 'o mā'olunga 'i he tu'unga fe'unga 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' ko e māhina 'e 7.3 'o e koloa hū mai'. Na'e a'u 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki hono tu'unga mā'olunga taha' 'a ia ko e T\$946.5 miliona 'i he lolotonga 'o Siulai 2023 kimu'a pea toki holo ki he T\$924.3 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2024', 'o fe'unga mo e māhina 'e 11.9 'o e koloa hū mai', fakahoa ki he T\$921.4 miliona (māhina 'e 11.9 'o e koloa hū mai' (toe fakalelei'i) 'i he 'aho 30 'o Sune 2023'. Ko e kake lahi 'i he pa'anga talifaki 'i muli' na'e tupunga ia mei he lahi 'o e hū mai' 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti mo e ngaahi poloseki 'a e Pule'anga', ngaahi sino'i pa'anga hū mai makehe, pea mo e lī pa'anga mei muli' 'a ia na'e hulu hake ia he 'i he ngaahi totongi koloa hū mai lalahi 'i he lolotonga e ta'u'.

FAKATĀTĀ 3: PA'ANGA MULI HŪ ATU HŪ MAI



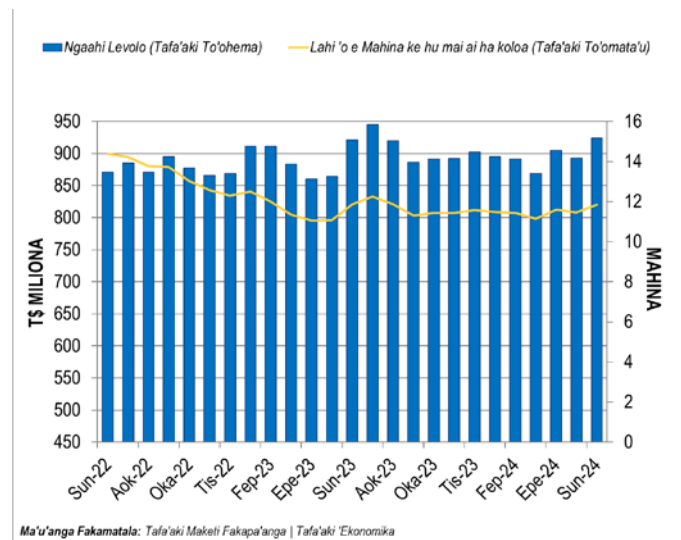
'I he māketi fefakatau'aki pa'anga muli', na'e lahi ange 'a e fakatau mai 'o e pa'anga muli' 'e he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e lahi 'o e pa'anga muli ne fakatau mai' na'e fe'unga ia mo e T\$398.9 miliona 'o lahi ange 'i he pa'anga muli ne fakatau atu' 'a ia ko e T\$396.0 miliona, 'o fe'unga fakakātoa ia mo e fakafetongi pa'anga muli 'e T\$794.9 miliona ki he ta'u'. Ko e holo 'eni mei he T\$928.9 miliona 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fefakatau'aki pa'anga muli 'e 615 mo e Pule'anga' pea mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale'. Na'e totongi foki 'e he Pangikē Pule' 'a e 'inasi fakapule'anga fe'unga mo e T\$1.1 miliona mei he ngaahi fefakatau'aki ko 'eni' ki he Potungāue Pa'anga'.

Ko e tu'utu'uni 'inivesi pa'anga 'a e Pangikē Pule' 'oku taumu'a ia ke ma'u 'a e tupu lahi taha', ka 'i he taimi tatau 'oku fiema'u pē ke malu, kei fe'unga pē pa'anga ngāue 'a e Pangikē Pule', pea mo tauhi ma'u 'a hono mahu'inga fakalūkufua'. Na'e 'i ai e ngaahi pole 'i hono fakahoko 'o e taumu'a ko eni tupu mei he tu'unga ta'epau mo e feliluiuaki 'a e māketi fakapa'anga fakamāmani lahi'. Ko e vahevahe 'a hono fakahū 'o e pa'anga talifaki 'i muli', 'oku lahi taha ki he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e Nu'usila.

'I hono fakahoko 'o e 'inivesi 'o e pa'anga mohe 'i muli' 'e he Pangikē Pule' na'e hokohoko atu pe 'a hono tauhi mo pukepuke 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli' 'a ia 'oku fakamahu'inga 'i he pa'anga Tonga'. Ke malu'i 'a e pa'anga talifaki 'i muli' mei he ngaahi fetō'aki 'a e pa'anga', 'oku fakahū fakatatau ia ki he lahi 'o e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'i he kato 'oku fakafuofua' ai e fakafetongi pa'anga' 'a ia 'oku ngaue'aki ke fika'i 'a e mahu'inga ke fakafetongi'aki e pa'anga Tonga' ki he ngaahi pa'anga kehe'. Tupu mei he lahi 'a e fetō'aki e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga' 'i he lolotonga 'a e ta'u', na'e fiema'u ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fokotu'utu'u ngāue fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi mo e ngaahi pa'anga muli', ke palanisi lelei pē 'a hono fakalahi 'o e tupu' mei he fakahū pa'anga 'i muli' mo hono ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he totongi koloa', pea ke kei pukepuke pē 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli'. Ko hono ola', na'e mavahe ai 'a e vahevahe 'a hono fakahū 'o e pa'anga mei he tu'unga na'e fuofua fokotu'u' pea tupu ai 'a e holo 'i hono toe fakamahu'inga' 'o e pa'anga talifaki 'i muli' 'i he pa'anga Tonga'.

Na'e kake mā'olunga 'a e tupu ne tēnaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki' 'aki 'a e \$18.4 miliona mei he ta'u kuo'osi. 'Oku fenāpasi eni mo e mā'olunga ange 'a e ngaahi totongi tupu' 'i he māketi fakamāmani lahi' makatu'unga mei he lōloa ange 'a e fakataumu'a 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē pule' 'a Ameilka, Nu'usila mo 'Aositelēlia' ke fakafepaki'aki e ngaahi hoha'a ki he hikihiki 'a e totongi koloa' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'e tokoni mo e mā'olunga 'a e tu'unga ne 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'i he lolotonga 'a e ta'u', ke tupulaki ai 'a e pa'anga ne tēnaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki'.

FAKATĀTĀ 4: PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI - FAKAMĀHINA



## Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Mulii

Na'a mau tokanga'i mo ngāue ki ha ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli 'e 738 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e T\$450.6 miliona ('a ia ko e pēseti 'e 15 ai ko e ngaahi totongi pa'anga tefito – capital transactions) 'o fakahoa eni ki

he ngaahi kole ngofua 'e 682 'i he ta'u kuo'osi. 'Oku hoko 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he kole ngofua 'a e ngaahi kautaha lalahi' ko ha tokoni ofi ki hono fakafuofua 'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga', ngaahi tu'utu'uni ki hono 'inivesi 'a e pa'anga mohe', kae pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' pea mo fakapapau'i 'i he taimi tatau 'oku mo'oni mo falala'anga 'a e ngaahi totongi pa'anga'.

Na'a mau toe ngāue foki ki ha ngaahi tohi kole ngofua 'e 57 ki hono to'oto'o 'o e pa'anga' ki muli 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e T\$57.6 miliona ('o tatau pē 'a e pa'anga Tonga mo e pa'anga muli 'oku fakataha'i hono mahu'inga fakakātoa 'o T\$10,000 pe laka hake ai) 'a ia na'e lahi hake ia 'i hono fakahoa ki he T\$44.8 miliona he ta'u kuo'osi' koe'uhi pe ko hono toe fakaava 'a e ngaahi kau'āfonua'.

Na'e fakahoko foki mo hono vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi lipooti fakamāhina mei he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli', pea fakahoko ha ngaahi ako ke tokoni'i mo fakamalohi'i ange 'a 'enau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli'.

### Fakafetongi Pa'anga mo Muli

'Oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga ke fakafetongi ai 'a e pa'anga Tonga' mo e ngaahi pa'anga muli', 'o fakatauta ki he mahu'inga 'o e me'afua 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni' (basket of currencies). 'Oku fakatefito 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale' ki he kakai' mei he ngaahi fika fakafetongi pa'anga (exchange rate) 'oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule'.

'Oku muimui'i ofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi feliuliuiaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli', 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku malu 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua' pea mo muli, ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' kae malava ke a'usia ha tupu faka'ekonōmika 'oku ma'uma'uluta.

**FAKATĀTĀ 5: MAHU'INGA 'O E NGAahi PA'ANGA FEFAKATAU'AKI MO TONGA & TU'UNGA TOTONU 'O E FAKAFETONGI PA'ANGA TONGA – FAKAMĀHINA**



'I he ta'u 'o ngata ki Sune 2024', na'e malohi ange fakalukufua 'a e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi ki he pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga ni' tukukehe 'a e pa'anga 'Aositelēlia' mo e Nu'usila'. Ko e

mālohi 'o e pa'anga Tonga', 'i hono fua'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) na'e tupu'aki e peseti 'e 1.1. Na'e mālohi ange 'a e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi ki he pa'anga 'Amelika' 'aki 'a e peseti 'e 0.2 kae vaivai ange 'i he pa'anga Nu'usila' mo e 'Aositelēlia' 'aki 'a e peseti 'e 0.1 mo e 0.2. Na'e tupu 'aki e peseti 'e 2.9 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga Tonga' (REER) 'i he ta'u'. Ko e tupulaki fakata'u' 'oku fenāpasi pē ia mo e tupu 'i he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) pea mo e ma'olunga ange 'a e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'a Tonga' 'o fakafehoanaki ki he ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia', 'o fakahaa'i mai heni 'a e vaivai ange 'a e tu'unga fe'au'auhi 'a e ngaahi koloa hū atu mei Tonga' 'i he ngaahi māketi fakatu'apule'anga'.

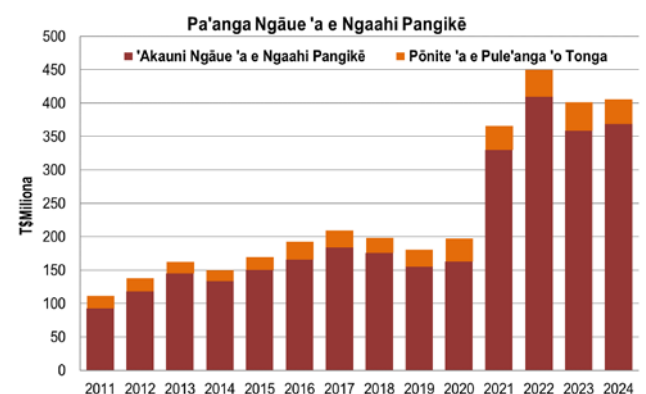
Ko e konga 'o e fatongia ngāue 'a e Pangikē Pule' ko hono ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' pea 'e hokohoko atu pē hono fakapapau'i 'oku muimui pau 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ki he ngaahi fakangatangata kuo tu'utu'uni ke ngāue'aki'.

'Oku kei hokohoko atu pē hono pulusi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'o hangē ko hono fakahoa faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi fakafetongi pa'anga muli' mo e ngaahi totongi 'oku hili'aki 'i he fehū'aki pa'anga mo muli', 'o fakataumu'a eni ke lelei ange 'a hono mahino'i 'e he kakai 'o e fonua' 'a e ngaahi me'afua fakapa'anga' 'o malava ai ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku toe lelei ange.

### Fakahoko 'a e Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga mo Hono Langa hake 'a e Māketi Fakapa'anga 'o Tonga

'I he fakamatala fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i Fepueli 2024 na'e kei hokohoko atu pe 'a hono tokangaekina 'a e ngaahi hoha'a ki he hikihihi 'a e totongi koloa'. Na'e kei tu'uma'u pē 'i he peseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule'. Na'e ta'ofi ai pe 'e he Tafa'aki Māketi Fakapa'anga' 'a e fakahū pa'anga mei he ongo Kautaha Sino'i Pa'anga Mālōlō ki he Pangikē Pule' 'a ia na'e fakahoko ke fakasi'isi'i 'aki ha konga 'o e hulu 'i he pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangikē, 'a ia na'e 'osi laka hake he \$300 miliona.

**FAKATĀTĀ 6: PA'ANGA NGĀUE 'A E NGAahi PANGIKĒ**



‘E hokohoko atu ai pē ‘a e fekumi ‘a e Pangikē Pule’ ki ha ngaahi founa ke holoki ‘aki e hulu ‘i he pa’anga ngāue ‘a e ngaahi pangikē’ ke toe ola lelei ange ‘ene fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga’. Makatu’unga ‘i he hulu ko ia ‘a e pa’anga ngāue ‘a e ngaahi pangikē’, na’e ‘ikai ai ke fakahoko ha nō ‘i he vā ‘o e ngaahi pangikē’, pea na’e ‘ikai mo ha kole ngofua ki ha nō taimi nounou mei he Pangikē Pule’ (repo) ‘i he lolotonga ‘o e ta’u’.

‘Oku toe fekumi foki ‘a e Pangikē Pule’ ki ha ngaahi founa kehe ‘e tokoni ki hono langa hake ‘a e māketi fakapa’anga fakalotofonua’ ki ha tu’unga ‘e ngāue pē ‘e he māketi ‘iate ia

pē’ pea ‘i ai mo ha ngaahi faingamālie ke ‘inivesi fakalotofonua pē.

# OLA 'O E NGĀUE FAKAPA'ANGA

Na'e tupu ma'olunga 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. 'I he 2023 na'e fe'unga 'a e tu'unga mahu'inga ki he koloa 'a e Pangikē mo e \$32.8 miliona pea tupu ma'olunga 'i he 2024 ki he \$42.8 miliona. Ko e tupu ko eni 'oku lelei ange ai 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' pea mahino 'a e toe lelei ange hono leva'i 'a hono ngaue'aki 'a e ngaahi koloa moe ngaahi mo'ua'. Ko e hiki ko eni 'oku'ne toe fakaivia ai 'a e Pangikē Pule' ki hono fatongia ke tokoni ki he ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua'.

Ko e fakakatoa 'o e koloa fakalūkufua 'a e Pangikē Pule' 'oku fe'unga hono mahu'inga mo e \$979.89 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2024', 'o fakahoa ia ki he \$963.13 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2023, pea moe \$898.38 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2022. Ko e tupu hokohoko 'a e tu'unga 'o e koloa fakalūkufua' na'e makatu'unga ia mei he tupu 'a e pa'anga talifaki 'i muli' hili ia hono ma'u mai 'a e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi pa'anga ki he langa fakalalaka 'o e fonua'. 'I he tafa'aki 'o e ngaahi mo'ua pa'anga fakalūkufua', ne toe tupu pē mo ia 'o makatu'unga mei he hiki hake 'a e ngaahi fakahū pa'anga fakalotofonua', hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule', pea mo e pa'anga 'oku ngaue'aki 'e he kakai 'o e fonua'.

TĒPILE 7: FAKAFEHOANAKI 'O E NGAHI OLA FAKAPA'ANGA 'I HE NGAHI TA'U

	2024	2023	2022	2021	2020
Ngaahi Koloa Pa'anga Muli	952,671,684	940,998,055	878,165,991	719,707,467	553,063,047
Ngaahi Koloa Fakalotofonua	27,221,843	22,128,521	20,210,320	55,662,988	55,328,502
<b>Ngaahi Koloa Fakalūkufua</b>	<b>979,893,527</b>	<b>963,126,576</b>	<b>898,376,311</b>	<b>775,370,455</b>	<b>608,391,549</b>
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli	102,559,963	140,094,098	103,511,006	70,125,399	94,115,730
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua	834,533,685	790,218,001	764,938,995	671,005,902	478,412,725
<b>Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua</b>	<b>937,093,648</b>	<b>930,312,099</b>	<b>868,450,001</b>	<b>741,131,301</b>	<b>572,528,455</b>
<b>Toenga Ngaahi Koloa</b>	<b>42,799,879</b>	<b>32,814,477</b>	<b>29,926,310</b>	<b>34,239,154</b>	<b>35,863,094</b>
Tupu 'oku malava ke vahevahe	35,778,967	20,387,379	529,534	200,050	4,273,964
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga	25,045,277	14,271,165	370,674	140,035	2,991,775

Ko e tupu fakapa'anga ki he ta'u 'o ngata ki he 30 Sune 2024 na'e fe'unga mo e \$35.78 miliona, ko e ma'olunga taha eni kuo a'usia 'e he Pangikē Pule', pea fakahoa ia ki he \$20.39 miliona 'i he 2023' pea mo e \$0.53 miliona 'a e ta'u 2022'. Fakatatau ki he Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 8 (1), 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga ko e peseti 'e 30 'o e tupu ke vahe'i ki he pa'anga mohe fakalūkufua, pea ko e peseti 'e 70 'e totongi ki he Pule'anga Tonga'. 'I he'ene pehē, ko e \$25.05 miliona 'oku foaki atu ki he Pule'anga Tonga'.

Ko hono totongi 'o e \$25.1 miliona ki he Pule'anga Tonga' ko e ma'olunga taha eni kuo totongi ki he Pule'anga', pea tanaki atu ki he \$14.3 miliona na'e totongi atu 'i he 2023'. Ko e makamaile eni 'a e tokoni lahi 'a e Pangikē Pule' ki he patiseti 'a e Pule'anga Tonga' ofi ki he \$40 miliona 'i he ta'u 'e 2 kuohili'(2023-2024.) 'Oku hā heni 'a e toe lelei ange 'a e ola 'o e tu'unga fakapa'anga' pea mo hono tataki 'a e ngaue 'a e Pangikē Pule'.



# TOKATEU KI HE FAKATAMAKI FAKANGĀUE

## Fakatamaki Fakangāue

‘Oku mau tokanga ke fakapapau’i ‘oku fakakau ‘a e tokateu ki ha fakatamaki fakangāue’ ‘i he tu’utu’uni mo e founga fakahoko ngaue kotoa ‘a e Pangikē Pule’. Kuo hokohoko mai ‘eni’ ‘i ha ngaahi ta’u ‘emau fakahoko ngaue fakatatau ki he tokateline ‘o e Fa’unga Ngaue, Tu’utu’uni Ngaue mo e Lelei Fakangaue ‘o e Tokangaekina ‘o ha Fakatamaki Fakangaue. Ko e taumu’a ‘o e ngāue ki he fakatamaki fakangāue ‘a e Pangikē Pule’ ke ne ‘ilo ki he ngaahi fakatamaki fakangāue ‘oku malava ke hoko lolotonga e fakahoko hono ngaahi tefito’i fatongia’ – ma’uma’uluta ‘a e tafa’aki fakapa’anga pea mo ha tu’unga fakapa’anga lelei mo malu – pea fakapapau’i ‘oku’ ‘i ai ha ngaahi tu’utu’uni mahu’inga mo ha ngaahi founga lelei ke matatali ‘aki mo fakasi’isi’i e faingamālie ke hoko ai ‘a e ngaahi fakatu’utamaki ko ‘eni.

Ko e ngaahi ngaue lalahi na’e fakahoko ‘i he lolotonga ‘o e ta’u’:

1. *Ko e ngaahi lipooti ‘e 26 na’e tanaki mo ‘analaiso pea fakahoko leva ‘e he kau taki ngāue ‘a hono toe siofi mo fakalelei’ ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue’ ke fakamalohia ‘a e ngaahi founga ngāue fakalotofale ‘a e Pangikē Pule’. Ko e konga lahi ‘o e ngaahi fakatamaki na’e hoko ‘i he founga ngaue’ mo e tafa’aki fakapa’anga’, neongo ia na’e si’isi’i pē ha uesia ‘oku lava ke hoko mei ai pea ne malava pē ke leva’i lelei eni.*
2. *Na’e fakahoko hano vakai’i fakavavevave ‘o ‘emau Tafa’aki Malu’i’ koe’uhi’ ko ha palopalema lahi ‘e taha ne hoko. Na’e toe fakamalohia ange ‘a e founga malu’i ‘a e Pangikē. Na’e ‘i ai mo ha ngaahi fakatamaki kehe na’e hoko ko e fakatupu ‘e he ngaahi ngāue ‘oku’ ‘i tu’a’ ‘i he mafai ‘o e Pangikē Pule’, ka neongo ia’, na’e tokoni ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘oku lolotonga ngāue’aki ki hono fakamalohia hono leva’i ‘a e ngaahi fakatamaki’ pea malava ke vave hono lipooti ki he kau taki’.*
3. *Na’e fakahū mai ha ngaahi launga ‘e 3 fekau’aki mo e ngaahi fakahoko ngāue ‘a e ngaahi kautaha fakapa’anga kuo laiseni mo tokanga’i ‘e he Pangikē Pule’. Na’e tuku atu e ngaahi launga’ni ki he Tafa’aki Sisitemi Fakapa’anga’ ke nau ngāue ki ai. Na’e ‘ikai ha launga ki he Pangikē Pule’ fekau’aki mo ‘ene ngaahi ngāue’ mo e fakahoko ngāue’.*

Ko e taha e ngaahi ‘elia mahu’inga ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pangikē Pule’ ke fakapapau’i ‘a e hokohoko atu pe ‘a e ngaahi fatongia mahu’inga ‘o e Pangikē ‘o ka hoko ha fakatamaki pea pehē ki he lolotonga ‘ene hoko’ mo e hili ha fakatamaki. Na’e hokohoko atu pe ‘emau fakalelei’i e tu’utu’uni ngāue mo e palani ke hokohoko atu pe ‘a e ngāue ‘a e Pangikē Pule’ mo e palani ki he fakaakeake mei ha fakatamaki (Business Continuity and Disaster Recovery Plan) ke fakahū ki he Poate’ ‘i he ta’u fakapa’anga 2025’.

## ‘Atita Fakalotofale

‘I Tisema ‘o e 2023, na’e fokotu’u ai ‘e he Pangikē Pule’ ha Pule ‘Atita Fakalotofale ‘a ia ‘oku ne lipooti hangatonu ki he Komiti Poate ‘Atita mo e Ngaahi Fakatamaki (Board Audit & Risk Committee).

‘Oku ngaue’aki ‘e he ‘atita fakalotofale ‘a e founga ngāue ‘oku fakatefito ‘i he ngaahi fakatu’utamaki mo e uesia ‘e malava ke hoko’ ‘o fakataumu’a ke malava ‘o leva’i mo pule’i lelei ‘a e ngaahi fakatamaki’ pea mo ‘ilo’i e ngaahi faingamalie ke fakalelei’i ‘aki e ngaahi fokotu’utu’u mo e founga ngaue’.

Lolotonga e ta’u fakapa’anga 2023/24, na’e fakahoko hano ‘atita’i fakalotofale ‘o e Tafa’aki Pa’anga. Na’e fokotu’u ai ha ngaahi fakalelei ngaue ki hono fakamalohia e ngaahi tu’utu’uni fakangāue’ pea mo hono ngāue’aki ha ngaahi me’a ngāue fakatekinolosia ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fakahoko ngāue ‘o e Tafa’aki Pa’anga.

# TOKANGA'I 'O E PA'ANGA

'Oku mau pule'i e pa'anga fakafonua 'oku tuku atu ke ngāue'aki' pea ko homau fatongia' ke fakapapau'i ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka' 'oku i ha tu'unga fe'unga ke feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua' pea toe i he tu'unga lelei mo taau foki. 'Oku mau toe fakamavahe'i mai foki 'o faka'auha 'a e ngaahi pa'anga pepa mo e pa'anga maka mei'he ngaahi pangikē fakakomēsiale' kuo maumau mo 'ikai taau ke toe ngāue'aki 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue fekau'aki mo e Pa'anga Taau'.



*Huufi 'e he Tama Pilinisi', Pilinisi Ata 'a e pa'anga pepa fo'ou 'i he Pa'anga Tonga', 'o kau ki ai mo e fuofua lau'i pa'anga polimā.*

Ko hono tuku atu 'a e fuofua seti pa'anga pepa fo'ou 2023' na'e fakahoko ia i he 'aho 4 Tisema 2023. Na'e tuku atu ai 'a e fuofua lau'i pa'anga polimā (polymer) 'i he Pa'anga Tonga' 'i he lau'i pa'anga 5 mo e 10, 'a ia na'e fo'u eni 'i he ākenga fakatekinolosia fakaeonopooni ko e polimā. 'I he taimi tatau na'e tuku atu mo e lau'i pa'anga \$2, \$20, \$50 mo e \$100 fo'ou kae kei paaki 'i he lau'i pa'anga pepa angamaheni'. Ko e lau'i pa'anga polymer, na'e tuku atu ki he kakai 'o e fonua' 'i Tisema 2023, ka ko e toenga 'o e ngaahi pa'anga kehe' 'oku 'amanaki ke toki tuku atu ia 'i Siulai 2024, fakataha mo hono fakalele ha ako fakataukei 'i he pa'anga fo'ou' ma'ae kakai 'o e fonua' 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu'.



'I he 'aho 30 Sune 2024, na'e fe'unga fakakātoa 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he fonua', mo e \$128 miliona. Ko e hiki 'aki' eni 'a e pēseti 'e 8.5 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo maliu atu' koe'uhi' ko hono tuku atu 'o e fuofua lau'i pa'anga fo'u mei' he polimā fakataha mo

e ngaahi makatu'unga kehe hangē ko e hikihiki 'a e totongi koloa'. 'I he a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2024, na'e tupu pēseti 'e 8.6 ki he \$122 miliona 'a e mahu'inga fakakātoa 'o e pa'anga pepa 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he fonua'. 'Oku hā mai 'a e lahi taha pē manakoa ange hono ngāue'aki 'a e pa'anga pepa \$2 mo e \$50 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u 'e 5 kuohili'. Ko e mahu'inga 'o e pa'anga maka 'oku lolotonga ngāue'aki' na'e tupu 'aki' 'a e pēseti 'e 5.2 ki he \$6 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2024. Ko e sēniti 'e 10 na'e lēkooti hono ngāue'aki lahi taha 'i he pa'anga maka' 'i he fo'i koini (pieces) 'e 9.2 miliona.



**TEPILE 8: PA'ANGA PEPA MO E PA'ANGA MAKA 'OKU LOLOTONGA NGAUE'AKI**

Pa'anga Tonga	19/20	20/21	21/22	22/23	23/24
Pa'anga Pepa (\$miliona)	88.2	111	132.7	112.3	122
Pa'anga Maka (\$miliona)	4.4	4.8	5.3	5.7	6
<b>FAKAKATOAA</b>	<b>92.6</b>	<b>115.8</b>	<b>138.0</b>	<b>118.0</b>	<b>128</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: Tafa'aki Pa'anga, Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga*

'Oku tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono fakapapau'i 'oku' ne malava ke tuhani 'a e ngaahi pa'anga pepa' mo e pa'anga maka' ke feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua' pea' mo fakafaingamālie'i 'a e ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale'. Na'e tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a e pa'anga pepa fo'ou mo e pa'anga pepa fe'unga ke toe ngaue'aki' ke feau 'a e fiema'u fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale'. Na'e kei toe lahi pē 'a e pa'anga 'oku kei tu'unga taau ke toe tuku atu ke toe ngāue'aki' koe'uhi ko e toe lelei ange e ivi malava e tafa'aki'ni ke lau e pa'anga'. Na'e lava lelei e ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga' ki hono lau 'a e ngaahi pāsolo pa'anga na'e tipōsiti mai ka 'oku te'eki ke lau talu mei' he ta'u fakapa'anga kuo 'osi'. Na'e fe'unga fakakātoa mo e pāsolo pa'anga 'e 1,682 na'e ngāue ki ai 'a e Tafa'aki Pa'anga' 'i he lolotonga e ta'u' ke lau, 'a ia ko e pāsolo pa'anga 'e 720 mei' he ta'u kuo'osi' mo e pāsolo pa'anga 'e

973 na'e tipōsiti fo'ou mai 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e lau mo sivi'i e ngaahi pāsolo pa'anga' ki he fa'ahinga 'e ua 'a ia ko e pa'anga fe'unga ke toe ngāue'aki mo e pa'anga 'ikai fe'unga ke toe ngāue'aki. Ko e pa'anga fe'unga ke toe ngāue'aki, na'e sila'i 'o toe tuku atu ke ngāue'aki, ka ko e pa'anga 'ikai fe'unga ke toe ngāue'aki' na'e faka'auha kātoa ia 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Talu mei 'Epeleli 2024, na'e hokohoko lelei ai pē 'a e a'usia e taumu'a ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga' ke lau mo sivi'i e ngaahi pāsolo pa'anga kuo fakafoki mai mei' he ngaahi pangikē komēsiale' 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 10.

**TĒPILE 9: NGAahi PĀSOLO PA'ANGA**

Fakakatoa 'o e Pāsolo Pa'anga	Ta'u Fakapa'anga 2023/24		
	Lahi 'o e Pāsolo	Lahi 'o e Lau'i Pa'anga	Mahu'inga (TOP\$)
Kamata <i>1 Siulai 2023</i>	720	3,490,000	88,943,000
Pāsolo Fakahū Mai	973	4,567,000	162,600,000
Pāsolo Ne Lau	1,682	8,018,000	250,344,000
Tapuni <i>30 Sune 2024</i>	11	39,000	1,199,000

### Ngaahi Pa'anga Pepa Loi

'Oku kei hoko atu pē 'a e ngāue 'a e Tafa'aki Pa'anga' ki hono tokangaekina 'o e tu'unga malu mo falala'anga 'o e pa'anga fakafonua'. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ki hono ta'ofi 'o e ngaahi pa'anga loi' na'e fakahoko ia 'i he ngaahi fengāue'aki

mo e ngaahi kupu felāve'i' pea mo e ngaahi ngāue fakataukei ki he kakai 'o e fonua'. 'I he ta'u fakapa'anga 2023/24, na'e ma'u ai 'e he Pangikē Pule' ha līpooti 'e 2 fekau'aki mo e ngaahi lau'i pa'anga fakakātoa 'e 5 kuo 'osi fakapapau'i ko e pa'anga loi. Ko e kotoa 'o e ngaahi lau'i pa'anga loi ko eni' na'e 'i he lau'i pa'anga \$50. Kuo 'osi tuku atu e līpooti ki he Potungaue Polisi' ke tokoni ki he'enau fakatotolo' mo hono lau'i ke ta'ofi hono fo'u e pa'anga loi'.

### Pa'anga Fakamanatu

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e fakalalakaka ai hono fakatau atu 'e he Tafa'aki Pa'anga' 'a e ngaahi pa'anga fakamanatu'. Na'e hokohoko atu ai pē 'emau fengāue'aki mo 'emau ngaahi konisiumā 'i hono feau 'enau ngaahi fiema'u pa'anga fakamanatu'. Ko e pa'anga hū mai fakakātoa na'e tānaki mei' he pa'anga maka fakamanatu' mo e seti pa'anga pepa', na'e hiki ki he \$0.51 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he \$0.03 miliona pē 'i he ta'u kuo'osi', 'o makatu'unga mei hono fiema'u 'o e seti pa'anga pepa fo'ou'.

'Oku kei tu'ulāhoko ai pē 'a e fua fatongia mateaki 'a e Tafa'aki Pa'anga' ke a'usia 'emau ngaahi taumu'a ngaue' 'aki hono fakalelei'i e ngaahi founa ngāue', fakalalakaka'i e ngaahi tu'utu'uni ngāue' pea pehē ki ha ngaahi toe founa ange ke tupulaki ai e fakatau atu 'o e pa'anga fakamanatu' ke tokoni ki he pa'anga hū mai' pea fakalelei'i fakatekinolosia e ngaahi founa ngāue'.

# NGAAHI NGĀUE KE TOKONI'I 'A E NGAahi FATONGIA 'O E PANGIKĒ PULE

## Tafa'aki 'o e Tekinolosia & Ma'u Fakamatala

Na'e kei nofo taha ai pē 'a e tokanga 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia ke kei tauhi ai pē 'a e tu'unga malu 'a e netiueka fakakomipiuta 'a e ngāue'anga, pea ke faingamālie ma'u pē koe'uhi ke tu'u ko e pou pou mo e tokoni ki he ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'. 'Oku hoko foki 'a e tekinolosia ko e me'angāue mahu'inga ia ke ne teke 'a e ola lelei 'a e fakahoko fatongia, pea 'oku mahu'inga 'aupito ia 'i he'ene tokoni ke a'usia 'e he Pangikē 'a 'ene ngaahi taumu'a ngāue'.

## Liliu & Fetukutuku 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga

Kuo kakato pea ola lelei 'a e ngāue ki hono liliu mai 'a e fakafehokotaki 'a e Pangikē Pule ki he Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SWIFT). Ko e liliu mai 'eni mei he founa na'e angamaheni 'aki, 'a ia ko e fou atu 'a e fakafehokotaki ki ha kautaha tokoni mei tu'a, pea mei ai ki he Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga. Koe'uhi ko e fetokoni'aki mo e ngāue tōtōivi 'a e timi mei he Pangikē Pule' pea mo e timi ngāue mei he Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga, ne malava ai ke kakato pea ola lelei 'a e ngāue 'ni.



*Ko e Kōvana pea mo e kau folau mei he Pangikē Pule, 'i he fakataha pea mo kinautolu mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he kamata 'o e talatalanoa ke liliu mo fetukutuku mai 'a e sisitemi totongi pa'anga fakavaha'apule'anga ke tauhi pē 'e he Pangikē Pule'.*

## Ngaahi Ngāue ki he Tu'unga Malu Fakakomipiuta

'Oku 'ikai pē toe veiveia 'a e mahu'inga'ia 'a e Pangikē ki he ngaahi tu'unga malu fakakomipiuta, pea na'e hokohoko atu pē 'a hono muimui'i 'o e ngaahi me'a te ne uesia tamaki 'a e ngaahi sisitemi fakakomipiuta'. Na'e tali foki 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'i Siune 2024 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu Fakakomipiuta, pea 'oku hoko ia ko e fakaiva 'a e ngāue mo e tokanga 'a e Pangikē ki he malu 'a 'ene ngaahi sisitemi

fakakomipiuta pea mei he ngaahi ngāue fakakomipiuta ta'efakalao'.

Kuo 'i ai foki mo e ngaahi polokalama tokoni ma'ae kau ngāue ke toe fakalalaka'ia 'a 'enau ngaahi 'ilo ki he malu fakakomipiuta', pea 'oku hokohoko atu ai pē mo e ngaahi fengāue'aki vāofi mo e ngaahi kautaha fakapa'anga', ko e va'a 'o e Pule'anga ki he tokangaekina 'o e malu fakakomipiuta' (TongaCERT), ko e ngaahi pangikē pule 'i he ngaahi fonua kaungā'api, 'i he fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala mo e 'ilo fo'ou felāve'i mo e tu'unga malu fakakomipiuta'. Na'e fakakakato ai 'i 'Aokosi 'o e 2023 ha ako fakaloto'api pē ma'ae kau ngāue 'i he faka'ilo pē kiate kinautolu 'a e ngaahi founa 'oku ngāue'aki 'e he kau ngāue fakakomipiuta ta'efakalao'.

Na'e lava foki mo hono fakakakato 'e he Timi Tokoni 'a e Pangikē Pule ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta (CIRT) 'a 'enau polokalama 'ahi'ahi 'o e Palani ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta, pea na'e fakakakato 'eni 'i Nōvema 'o e 2023. Na'e lava ai pē mo hono toe vakai'i 'o e palani', pea kau atu ki ai mo hono toe fakalelei'i ke toe lelei ange, pea monomono atu mo e ngaahi matāmama pē ne 'ikai fakatokanga' 'i he ngaahi polokalama 'ahi'ahi kimu'a', pea ko e kaunga lelei ai pē ki he mā'opo'opo mo e kakato 'o e palani ko 'eni'. Na'e lava ai pē foki mo hono sivi ko ia 'a e tu'unga malu 'o e sisitemi totongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2023, pea ne ola lelei 'a e sivi ko ia, 'i he malava pē ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u tu'upau 'o e sivi ko 'eni'.

Na'e lava lelei foki mo e fokotu'u 'i Mē 2024 'o ha sisitemi fo'ou e tafa'aki ni ki hono pule'i mo hono tokanga'ia 'o e hū ki he ngaahi mīsini tauhi fakamatala'. 'Oku toe fakamālohia ai 'e he sisitemi ko 'eni 'a e tu'unga malu fakakomipiuta', pea ko e ngāue ko e kongā pē ia 'o e ngaahi polokalama mo e ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u ki he Fakalalaka'ia 'o e Tu'unga Malu Fakakomipiuta'.

## Ngaahi Ngāue Tokoni Fakatekinolosia

Kuo kakato foki mo hono vakai'i 'o e ngaahi me'a ngāue fakatekinolosia 'a e Pangikē, kakato mo hono vakai'i 'a e tu'unga malu 'a 'ene ngaahi polokalama fakakomipiuta'. Kuo fokotu'u ai ha ongo ngāue lalahi 'e ua ke fai ha ngāue ki ai; ko hono fokotu'u ha sisitemi ke tokoni ki he kau ngāue 'o e tafa'aki ki hono siofi mo hono muimui'i 'a e ngaahi sisitemi fakakomipiuta', pea mo ha sisitemi ke ne tokanga'ia 'a e ngaahi matavaivai 'i he ngaahi polokalama fakakomipiuta'. Na'e tākaki mai ai pē mo e tokanga ke toe vakai'i ha polokalama fakakomipiuta fo'ou ke ne fetongi 'a e polokalama 'oku ne ta'ofi 'a e ngaahi polokalama ta'efakalao'.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pangikē ke fokotu'u 'a 'ene 'ōfisi talifaki, koe'uhi ke fakamālohia ai 'a e tu'unga malava 'a e ngāue'anga ke hoko atu pē 'a 'ene fakahoko

fatongia 'o ka hoko ha fakatamaki. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku 'ikai tuku ai 'a e fekumi mo vakili ki ha ngaahi fakalalakaka fakakomipiuta ke ne tokoni'i 'a e fakalalakaka 'o e ngāue, pea mo mā'usia ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pangikē.

## Va'a Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa

Ko e tefito'i fatongia 'o e Tafa'aki Tokanga'i e Ngaahi Koloa ko hono fakapapau'i ko e ngaahi me'a ngāue mo e ngaahi mīsini ki hono fakalele 'o e Pangikē 'oku 'i he tu'unga lelei. 'Oku toe fakafatongia'aki foki 'a e tafa'aki ko 'eni' 'a hono tokanga'i e ngaahi palani ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu pē 'a e fakahoko ngaue 'a e Pangikē' 'i ha taimi 'oku hoko ai pe hili ha ngaahi fakatamaki fakatu'upake.

Ko e ta'u fakapa'anga 2023/24, na'e hokohoko atu pē 'a hono tokanga'i 'o e falengāue', ngaahi mīsini ngāue' mo e ngaahi naunau 'a e Pangikee' pea mo fakapapau'i 'oku hao mo malu 'a e 'ātakai ngāue' ki he kau ngāue 'o e Pangikee' pea mo kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ofisi' 'o e Pangikee'. 'Oku malava pe 'e he tafa'aki'ni 'o fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ngāue mo e sevesi fakalotofale' pea fengāue'aki vāofi mo ha ngaahi kautaha mei tu'a ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ha taukei makehe ki ai. Ko e ngaahi sevesi ko 'eni' 'oku ne fakapapau'i ai 'oku 'i he tu'unga lelei 'a e fale ngāue' pea mo fakasi'isi'i ha uestia 'e hoko ki he ngaahi fakahoko fatongia 'o e Pangikee'. Na'e kau 'i he ngaahi fakalelei ko 'eni' 'a e ngaahi polōseki:

- (a). *Kakato 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi naunau faka-palama 'a e Pangikee' ki hono tufaki 'o e vai ki he fungavaka 5.*
- (b). *Hokohoko atu 'a e ngāue ki hono faka'osi 'a e fakalelei ki he misini 'ea fakamokomoko.*
- (c). *Fetongi 'a e mīsini 'ea fakamokomoko ne maumau 'i he 'Ōfisi Faka-'Amipasitōa 'a Siapani'*
- (d). *Fetongi e mīsini 'ea fakamokomoko 'i he Loki 'o e Kau Ka'ate' mo e Loki Poate'*
- (e). *Fetongi e mīsini 'oku' ne mapule'i e feto'aki e ma'u'anga 'uhila 'o e Pangikee';*
- (f). *Fetongi e mīsini liliu vai ki he ma'u'anga vai 'a e Pangikee';*
- (g). *Kakato hono vakai'i e ngaahi ngāue ki he malu 'o e ngaahi me'a ngāue fakamalu'i 'o e Pangikee';*
- (h). *Kakato hono sivi 'e he Potungāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga 'a e ngaahi naunau malu' 'a e Pangikee' 'o ka hoko ha vela;*
- (i). *Fakafo'ou 'a e aleapau mo e 'Ōfisi Faka-'Amipasitōa 'a Siapani (EOJ) 'i he ta'u 'e nima fo'ou;*

- (j). *Fakafo'ou 'a e aleapau mo e 'Ōfisi Fetokoni'aki Fakavaha'apule'anga 'a Siapani' (JICA);*
- (k). *Hokohoko atu hono fakahoko 'a e fakalelei 'i loto ki he 'Ōfisi Faka-'Amipasitōa 'a 'Amelika';*
- (l). *Fakakakato hono fakamahu'inga fakapa'anga 'a e fale 'o e Pangikē Pule' ki hono fakafo'ou 'a e polokalama malu'i';*
- (m). *Fakahoko 'a e aleapau pea mo e Kautaha CMP Limited ki hono sivi mo tokanga'i e ngaahi fakalelei ngāue 'a e Pangikee';*

Na'e toe hoko atu pē foki hono ngāue'aki 'e he Pangikee' 'a e Kautaha mei Nu'usila ko e Willis Tower NZ Ltd ki he polokalama malu'i'. Na'e kakato 'a e sivi ki he malu'i 'o e fale' 'i Sune, pea toe hiki hake 'a e mahu'inga 'o e fale' 'i he māketi' ki he pa'anga 'e \$24.2 miliona pea tu'uma'u pē 'a e mahu'inga 'o e ngaahi mīsini' mo e ngaahi naunau' 'i he pa'anga 'e \$1.6 miliona.

## Kau Ka'ate Le'o

Ko e misiona 'o 'emau tafa'aki Ka'ate Le'o ko hono tokonia hono paotoloaki mo pukepuke 'a e malu 'o e Pangikē Pule' mo 'ene ngaahi koloa', ke fakapapau'i 'oku a'usia lelei mo taau 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē'. 'I he 2024, na'e hokohoko atu 'emau ngāue ki hono fakakakato 'emau misiona' mo e ngaahi fatongia ke fakapapau'i 'oku malu mo hao 'a e Pangikē Pule', kau ngāue', mo e ngaahi koloa'. Na'e a'usia eni 'i hono tokanga'i houa 'e 24 'a e fale Pangikē Pule' mo hono 'ātakai'. Ko e taha homau ngaahi fatongia tefito' ko hono tokanga'i 'o e ngaahi hū 'anga ki he Pangikē', siofi e ngaahi fehū'aki 'o e kau 'a'ahi mai ki he 'api ngāue' ke fakapapau'i kuo ma'u ha'anau ngofua, pea malu'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi fe'aveaki pa'anga' ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uestia 'e ala hoko 'i he ngaahi 'ēlia ko eni'.

Ka neongo ia', 'oku mau kei fehanganhangai mo ha ngaahi pole fo'ou 'i he tu'unga malu mo hao' 'o hā sino ia' 'i he ta'e'amanekina hono puke 'o ha faito'o konatapu kilo 'e 9.927 'e he Potungāue Polisi 'a Tonga' 'i loto he Pangikē' 'i Fepueli 'o e ta'u'ni. Na'a' mau tokanga'i 'a e palopalema ko eni' 'aki hano fakapapau'i ko 'emau timi ka'ate le'o kuo teu'i mo ha ngaahi taukei fe'unga, mo ha ngaahi me'a ngāue 'oku fiema'u ke tokonia 'enau tu'unga mateuteu' telia ha ngaahi pole 'e ala hoko 'i he kaha'u' ki he tu'unga hao mo malu', pea ke fakapapau'i foki 'oku 'ēlia tapu 'a e Pangikē' ki he faito'o konatapu'. Na'e kakato 'emau vakai'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a e tafa'aki Ka'ate Le'o' mo e Ngaahi Founa Fakahoko Ngāue', 'oku hokohoko atu hono fakafo'ou 'o e ngaahi teunga 'emau kau Ka'ate Le'o', ngaahi teleletiō' mo hono fakatau 'o ha ngaahi me'a sivi 'ukamea pea 'oku fai e tokanga ki hano fakatau mai 'o ha me'a sivi ki he malu'i' 'i he kaha'u vave mai'.

‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e kau ka’ate le’o ki he fakahoko ‘e he Pangikē Pule’ hono ngaahi fatongia’ ke fakapapau’i ‘oku paotoloaki ha ngāue’anga ‘oku malu mo hao’.

## Kau Ngāue

‘Oku mau tokanga lahi ma’u pe ki he fakalalaka mo hono tokangaekina ‘a ‘emau kau ngāue’. ‘I he kei hokohoko atu ‘a ‘emau ngāue ki hono matatali ‘a e ngaahi faingata’a fakamamani lahi’ mo faka’ekonōmika fakalotofonua,’ pea mo e ngaahi fakalalaka fakaonopooni ‘o e tekinolosia’, ‘oku kei hoko pe ‘a e kau ngāue’ ko e tefito’i koloa mahu’inga ‘oku makatu’unga ai ‘a e malava ke mau a’usia ‘a e ngaahi palani ngāue ‘a e Pangikē’ pea mo ‘ene taumu’a ngāue’. ‘Oku kei hokohoko atu pe ‘a e poupu ki he mo’ui ‘a e kau ngāue, fakakake ‘a e ivi ngāue ‘a e kau ngāue pea mo fakalahi ‘a e ngaahi polokalama ngāue ‘a e kau ngāue ‘o fakafou ia ‘i he ngaahi tefito’i ngāue lolotonga ‘o e ta’u:

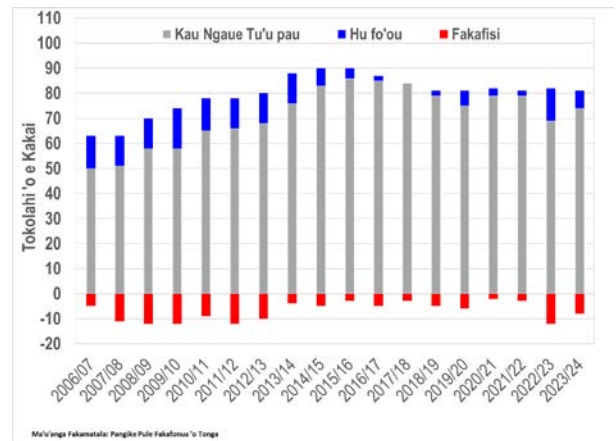
1. Sivi fakata’u ‘e 49 ‘o e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue’.
2. Fakahū mai ‘a e kau ngāue fo’ou ‘e toko 7, pea fakafisi ‘a e kau ngāue ‘e toko 8 makatu’unga ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe pē.
3. Ngaahi ako ngāue mo e polokalama fakalalaka ‘a e kau ngāue ‘e toko 37, fakalotofonua mo fakatu’apule’anga, ‘o fakafou ‘i he ngaahi ako ‘e 18 mo e ngaahi fakataha ‘e 19.
4. Vakai’i ‘o e ngaahi fakamatala ngāue (job description) ‘e 11 pea mo e ngaahi fe’unuaki ‘i he ngaahi ngāue ‘e 11 (job rotation).
5. Fakapa’anga ‘a e kau atu ki he fe’auhi netipolo fakapotungāue, memipa he tā pulu, pea mo e ngaahi sivi mo’ui lelei ‘a e kau ngāue’.
6. Toko 2 ‘oku na ako taimi kakato, pea ko e toko 2 ‘oku na ako fakataimi.

‘I he faka’osinga ‘o Sune 2024, ko e fakakatoa ‘o e kau ngāue ‘a e Pangikē Pule’ ko e toko 81, ko e holo si’isi’i ‘eni mei he ta’u fakapa’anga kuo’osi ‘aki ‘a e peseti ‘e 1. ‘I he kau ngāue ‘e toko 81, ko e peseti ‘e 20 ‘oku nau ngāue fakaaleapau, peseti ‘e 73 ko e kau ngāue tu’u pau, peseti ‘e 1 ko e kau ngāue ‘ofa pea peseti ‘e 6 ko e kau ngāue lau ‘aho. Ko e tokolahi taha ‘o e kau ngāue’ ko e kakai fefine ‘a ia ‘oku fe’unga ia mo e peseti ‘e 53 kae peseti ‘e 47 ‘a e kakai tangata’ ‘i he 2023/24, ‘o ikai ha liliu mei he ngaahi ta’u fakapa’anga kuo ‘osi’ (ta’u fakapa’anga 2022/23, mo e 2021/22).

## Sisitemi Tānaki Fakamatala

‘I he ta’u fakapa’anga 2023/24, na’e hokohoko atu ai pē ‘e he Pangikē Pule’ ‘a hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘o e Sisitemi Tanaki Fakamatala fakaonopooni, ELMO. Na’e kamata ‘i Novema 2023 ‘a hono ngāue’aki ‘a e ELMO ki he fakakomipiuta’i ‘a e poaki mei’he ngāue’. ‘Oku kei hokohoko lelei pē ‘a e ngāue ke fakakakato ‘a hono fakakomipiuta’i ‘a hono sivi’i e ola ‘a e ngāue ‘o e kau ngāue (PMS) ki he ta’u fakapa’anga hoko’.

### FAKATĀTĀ 7: FAKAKĀTOA ‘O E KAU NGĀUE ‘A E PANGIKĒ PULE FAKAFONUA ‘O TONGA



## Fakalelei’i ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue.

Na’e vakai’i pea mo fakalelei’i ‘e he Pangikē ha konga ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue ki he kau ngāue’ lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2023/24 ke fakalalaka ‘a hono tokanga’i ‘a e kau ngāue pea mo hono siofi ‘a e fiema’u ako ‘a e kau ngāue’.

## Ngaahi Ngāue Fakaloto’api

‘I he ta’u fakapa’anga 2023/24, na’e hoko atu ai pē ‘e he Tafa’aki Ngaahi Ngāue Fakaloto’api’ ‘a e ngaahi fatongia tokoni mo e sevesi ki he ngaahi tafa’aki kehe’ tautefito ki he ngaahi sevesi fefakatau’aki’, tokanga’i ‘a e ngaahi ngofua ki he hū ki he ngaahi feitu’u ‘oku fakangatangata’, tauhi ‘o e ngaahi kī, pea mo hono pule’i mo tokanga’i ‘o e ngaahi salio te misini ‘a e Pangikē. ‘Oku fakahoko ‘e he Tafa’aki Ngaahi Ngāue Fakaloto’api’ ‘a e ngaahi ngāue ki hono tauhi e ngaahi lekooti’, ngaahi fakamole ‘oku te’eki totongi ‘o fakatatau ki he’enua patiseti fakata’u kuo vahe’i ki ai’, mo tokanga’i ‘a e ngaahi sistemi fetu’utaki ‘a e Pangikē’.

# FAKAMATALA TĀNAKI 1: FAKAMATALA PA'ANGA 'ATITA'I

FAKAMATALA KI HE  
KOLOA MO E MO'UA  
'I HE 'AHO 30 SIUNE 2024

## PANGIKĒ PULE FAKAFONUUA 'O TONGA

	<u>2024</u>	<u>2023</u>
	\$	\$
<b>NGAAHI KOLOA</b>		
<b>Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga</b>		
Pa'anga Ngāue mo e Ngaahi Pa'anga Tipōsiti 'i Tu'apule'anga	854,872,306	851,157,990
Totongi tupu te'eki ke ma'u	28,401,393	19,610,321
<b>Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga</b>		
- Tukahau Malu'i Pa'anga Muli	10,706,022	10,889,205
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	58,691,963	59,340,539
<b>Ngaahi Koloa Fakalotofonua</b>		
Pa'anga Ngāue	11,366	10,666
Totongi tupu te'eki ke ma'u	57,307	52,586
Ngaahi naunau pa'anga	6,446,160	4,178,502
Ngaahi Koloa Kehe	9,661,452	7,443,353
'Api Ngāue, Ngaahi Misni mo e Ngaahi Me'angāue	11,045,558	10,443,414
<b>Ngaahi Koloa Fakalūkufua</b>	<u>979,893,527</u>	<u>963,126,576</u>
<b>NGAAHI MO'UA</b>		
<b>Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli</b>		
Totongi tupu te'eki ke totongi	70,125	57,689
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	40,784,308	77,275,079
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga – Ngaahi Totonu Toho Makehe	61,705,530	62,761,330
<b>Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua</b>		
Totongi ki he Pule'anga	25,045,277	14,271,165
Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave	541,744,553	504,158,153
Totongi Tupu Te'eki ke ma'u	35,410	167,528
Ngaahi mo'ua kehe	4,582,479	5,102,780
Pa'anga kuo tuku atu	128,042,734	118,026,586
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi pangilkē	134,912,000	123,395,000
Sikualeti kuo tuku atu	-	25,000,000
Pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue	171,232	96,789
<b>Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua</b>	<u>937,093,648</u>	<u>930,312,099</u>
<b>TOENGA NGAahi KOLOA</b>	<u>42,799,879</u>	<u>32,814,477</u>
<b>SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI</b>		
Sino'i Pa'anga kuo totongi	5,000,000	5,000,000
Pa'anga Talifaki Fakalūkufua	33,481,758	22,748,068
Toe fakamhu'inga'i e Pa'anga Talifaki	4,318,121	5,066,409
<b>SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI FAKALŪKUFUA</b>	<u>42,799,879</u>	<u>\$32,814,477</u>

**PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA**

**FAKAMATALA KI HE  
TUPU FAKALŪKUFUA KI HE TA'U  
'O NGATA KI HE 'AHO 30 SIUNE 2024**

<b>Pa'anga Hū Mai</b>	<b><u>2024</u></b>	<b><u>2023</u></b>
	<b>\$</b>	<b>\$</b>
Totongi Tupu	45,231,784	26,810,437
Pa'anga Hū Mai Kehe	4,695,025	3,581,734
<b>Fakakātoa Pa'anga Hū mai mei he ngaahi ngāue</b>	<b>49,926,809</b>	<b>30,392,171</b>
<b>Ngaahi Fakamole</b>		
Totongi Tupu	3,194,391	1,889,625
Pule'i mo e Ngaahi Fakamole Kehe	10,945,361	8,096,542
Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	8,090	18,625
<b>Fakamole Fakangāue Fakalūkufua</b>	<b>14,147,842</b>	<b>10,004,792</b>
<b>Tupu 'oku malava ke vahevahe</b>	<b>35,778,967</b>	<b>20,387,379</b>
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'o e pa'anga muli ki he pa'anga Tonga	(748,288)	(3,228,047)
<b>Ngaahi mole makehe ki he ta'u fakapa'anga</b>	<b>(748,288)</b>	<b>(3,228,047)</b>
<b>Fakakātoa 'o e Tupu Fakalūkufua</b>	<b>35,030,679</b>	<b>17,159,332</b>



**PANGIKĒ PULE FAKAFONUĀ 'O TONGA****FAKAMATALA KI HE FE'UNU'AKI 'I HE  
PA'ANGA TALIFAKI KI HE TA'U  
'O NGATA KI HE 'AHO 30 SIUNE 2024**

	Sino'i Pa'anga kuo totongi \$	Pa'anga Mohe Fakalūkufua \$	Toe Fakamahu'inga'i Pa'anga Mohe \$	Vahevahe 'o e tupu 'i he ta'u \$	Fakakātoa \$
<b>Palanisi 30 Siune 2022</b>	<b>5,000,000</b>	<b>16,631,854</b>	<b>8,294,456</b>	<b>-</b>	<b>29,926,310</b>
Tupu ki he ta'u	-	-	-	20,387,379	20,387,379
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(3,228,047)	-	(3,228,047)
Ko e kongā ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	6,116,214	-	(6,116,214)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(14,271,165)	(14,271,165)
<b>Palanisi 30 Siune 2023</b>	<b>5,000,000</b>	<b>22,748,068</b>	<b>5,066,409</b>	<b>-</b>	<b>32,814,477</b>
Tupu ki he ta'u	-	-	-	35,778,967	35,778,967
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(748,288)	-	(748,288)
Ko e kongā ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	10,733,690	-	(10,733,690)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(25,045,277)	(25,045,277)
<b>Palanisi 30 Siune 2024</b>	<b>5,000,000</b>	<b>33,481,758</b>	<b>4,318,121</b>	<b>-</b>	<b>42,799,879</b>

3

**PANGIKĒ PULE FAKAFONUVA 'O TONGA****FAKAMATALA KI HE FEHU'AKI 'O E PA'ANGA  
KI HE TA'U 'O NGATA  
'I HE 'AHO 30 SIUNE 2024**

	2024 \$	2023 \$
<b>FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGA'HI NGĀUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKE</b>		
Pa'anga hū mai mei he totongi tupu	36,435,991	14,180,943
Pa'anga hū mai mei he Ngāue'aki 'o e 'ōfisi	1,230,938	1,762,652
Pa'anga hū mai mei he fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	509,642	37,654
Pa'anga hū mai kehe	2,791,170	2,684,798
Pa'anga hū atu ki he ngāue fakapa'anga	(6,012,449)	(3,266,467)
Pa'anga hū atu ki he totongi tupu	(3,314,073)	(1,684,006)
Pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi kautaha 'oku tau mo'ua kiai mo e kau ngāue.	(8,547,945)	(5,336,140)
	<hr/>	<hr/>
Hulu/(Fe'amokaki) 'i he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngāue Angamaheni 'a e Pangikē	23,093,274	8,379,434
	<hr/>	<hr/>
<b>FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGĀUE FAKAHU PA'ANGA</b>		
Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u	(1,370,447)	(860,603)
Tupu/(Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	831,759	(1,044,504)
Tupu/(Holo) 'i he nō 'a e kau ngāue	(388,195)	263,111
Tupu/(Holo) 'i he pa'anga malava ke 'inivesi	4,288,222	(50,044,821)
	<hr/>	<hr/>
Hulu/(Fe'amokaki) he Ngāue Fakahu Pa'anga	3,361,339	(51,686,817)
	<hr/>	<hr/>
<b>FEHU'AKI 'O E PA'ANGA HE NGĀUE FAKAPA'ANGA</b>		
Tupu he Pa'anga kuo fakahu atu	10,016,148	(19,992,137)
Tupu/(Holo) he Tipōsiti Taimi Nounou	9,990,475	(50,684,062)
Tupu/(Holo) he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u	11,517,000	41,576,000
Tupu/(Holo) he 'Akauni 'a e Pule'anga	(8,894,846)	49,382,004
Tupu/(Holo) he vahevahe totongi 'a e ngaahi Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga	(1,055,800)	804,885
Pa'anga totongi ki he Pule'anga	(14,271,166)	(370,674)
Tupu/(Holo) 'i he ngaahi sikialetī kuo tuku atu	(25,000,000)	25,000,000
	<hr/>	<hr/>
Hulu he Ngāue Fakapa'anga	(17,698,189)	45,716,016
	<hr/>	<hr/>
<b>HULU 'I HE PA'ANGA</b>	8,756,424	2,408,633
	<hr/>	<hr/>
<b>PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U FAKAPA'ANGA</b>	12,437,131	13,256,545
	<hr/>	<hr/>
<b>TUPU/(HOLO) MEI HE FELILIUAKI 'I HE MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA</b>	(748,288)	(3,228,047)
	<hr/>	<hr/>
<b>PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA</b>	20,445,267	12,437,131
	<hr/>	<hr/>